

Адабият Дагъыстан

16+

ISSN 0235-0157

Тангчолпан

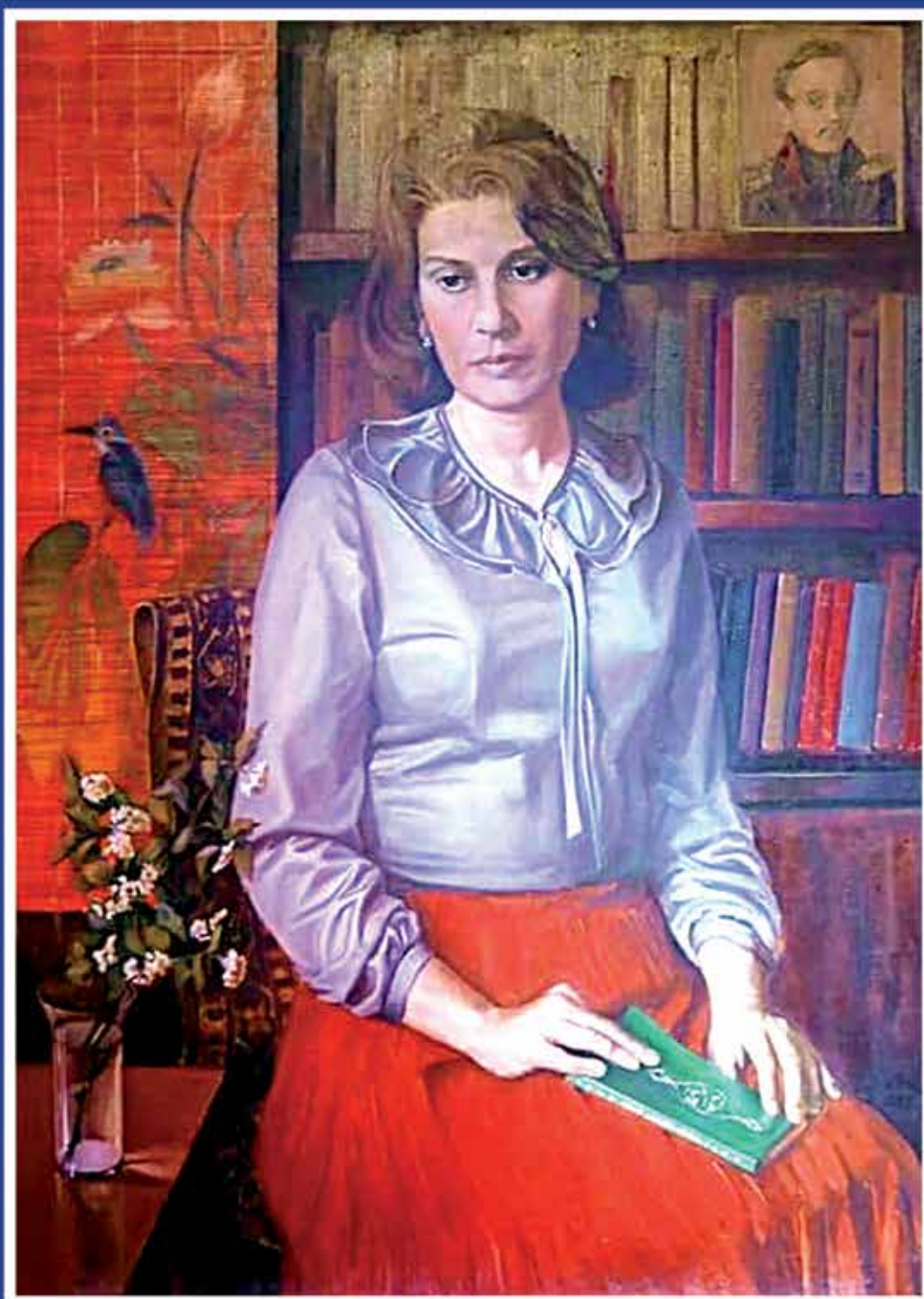
ЭКИ АЙДА БИР ЧЫГЪАГЪАН ЧЕБЕР – АДАБИЯТ ВА ЖАМИЯТ-ПОЛИТИКА ЖУРНАЛ

Камил Абакаров

3/2018

МАЙ-ИЮНЬ

*Шаир кыыз Жаминат Керимова
А. Хаджаев этген сурат*

Танголан

Эки айда бир чыгъагъан чебер-адабият ва
жамият-политика журнал

Учредитель
Министерство
печати и информации РД

1917-нчи йыл, 20-нчы
августдан башлап чыгъа

Издається с 20 августа
1917 года

3

2018

май – июнь

Государственное
бюджетное учреждение
Республики Дагестан
Редакция республиканских
литературных журналов
“Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

БУ НОМЕРДЕ:

Ж.Керимова. *Шиърулар* 3
А.Гъамитов. *Шиърулар*..... 11

ПРОЗА

К.Абакаров. Авамлыкъны кърбаны
(повесть)..... 17

УЪСТЮНЛЮКНЮ

ГЕЛТИРГЕНЛЕР

Д. Алкъылычев. Очерк..... 41

АДАБИЯТ АХТАРЫВ

С. Алиев. Бырынгъы къркъязывлар 53

А. Абдуллатипов, Л. Шабаева. Наби
Ханмурзаев 69

Н. Ханмурзаев. Иришхат шиърулар 72

АДАБИЯТ ВАРИСЛИК

Ш. Къади. Гъюсейинни китабы

(давамы) 76

ЯШ ПАГЪМУЛАР

У. Биймурзаев. *Шиърулар* 90

И.Магътибеков. *Шиърулар* 91

Фольклор 92

Баш редактор
Мурад Агьматов
тел. 67–16–31

Жаваплы редактор
Супиянат Мамаева
тел. 67–18–89

Редколлегия:
К. Абуков
А. Абдуллатипов
П. Абдуллаева
З. Акавов
С. Алиев
Ш.-Х. Алишева
Гь. Оразаев
А. Жачаев
М. Гьусейнов
М. Шихавов
А. Солтанмуратов

Редакцияны адреси:
367025, Магьачкьала,
Данияловны орамы, 55.

Телефонлар:
бухгалтерия – 67–18–75
редакторлар – 67–18–89

ТАНГЧОЛПАН №3
на кумыкском языке
май – июнь

Электронный адрес редакции:
litdag@mail.ru

Электронный адрес журнала:
tangcholpan@mail.ru

Позиция редакции может не совпадать с точкой зрения авторов, которые несут ответственность за достоверность и объективность представленных для публикации материалов. Рукописи не рецензируются и не возвращаются. При перепечатке ссылка на «Тангчолпан» обязательна.

Регистрационный номер ПИ №ТУ5–00354 от 09. 12. 2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора
по Республике Дагестан.

Типография: ООО «Издательство «Феникс-пресс».
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр. Петра 1, 61

Тангчолпан №3 2018
На кумыкском языке

Выход в свет 20.06.2018 г.
Тираж 809 экз.
Заказ № 213. Цена свободная.

Печать офсетная
Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16
Усл. печ. л. 8,4 Уч. изд. л. 8,7

Редакция и издатель: Государственное
бюджетное учреждение Республики Дагестан.
Редакция республиканских литературных журналов
“Соколенок” и “Литературный Дагестан”.
Адрес редакции и издателя: 367025 РД, г.
Махачкала, ул. Даниялова, 55.

Жаминат КЕРИМОВА

* * *

Хапарсыздан Азирейил етишсе,
Жан ала деп къалмас огъар хатирим,
Тек тилермен, ахырынчы йырымны
Язма къой деп ахырынчы сатырын...

ШЮКЮРЛЮК

Гъар макътавлар болсун, Аллагъ, обзюнге,
Гъеч биревге харлы этмединг харж якъдан.
Узатылсам, къолум ете негер де,
Болса болсун, кѣп тиревлер аякъдан.

«Хошгелдиге» къошулмады «бош гелди»,
Къаратмадын гъеч биревню къолуна.
Сѣзюм юрюй, обзюм токътап къалсам да,
Ёкълукъ мени ёлукъмады ёлумда.

Уъч эркърдаш, уъч къызардаш таянма,
Етти яшны инг гиччиси мен эдим.
Ата-ана аявлай чы гиччисин,
Эс тапгъанлы эркинликге эн эдим.

Макътанмайман. Кимден де бек англайман,
Бу дюньяда ёкъ савлукъгъа етери,
Бир Аллагъгъа ялбараман, ялбара,
Бермесин деп шу гюнюмден бетерин...

КЪУМУКЪ ТЮЗНЮ ТАВУШУ

Огъ, мен чайкъап бола бусам дюньяны,
Силкип, силкип тегер эдим насларын...
Тегер эдим къара ерни къарнына
Къараюзлю намартланы къастларын.

Огъ, мен болсам, гючлю елге айланып,
Балагъланы барысын да учуртма,
Дюньябызны гезеллигин бузагъан
Бир ямангъа къоймас эдим ер тутма.

Огъ, мен болсам, сёзюм булан гъакъыллы,
Бир-бирине исиндирме инсанны,
Къоймас эдим рагъмусузлукъ болмагъа,
Къоймас эдим гёнгюн бузма бир жанны.

Аваз этип яманлыкъдан къоруйгъан
Мен болса эдим сююнчлени чавушу...
Мен тюгюлмен бу сёзлени сёйлейген –
О къавшалгъан Къумукъ тюзню тавушу.

АРТЫМ – ТАВ, АЛДЫМ – ДЕНГИЗ

Таргъуну таварихи,
Терен ону тарихи.
Яшдан къаныма синген
Обз халкъымны талигъи.

Таргъу тав Дагъыстангъа
Тахшагъар болгъан алда,
Тахыдай тахшагъарны
Гъали де обктем гъалда.

Таргъуну башындаман,
Магъачкъала – аямда,
Таргъу тавгъа ошайгъан
Обзден халкъым таянма.

Артым – тав, алдым – денгиз,
Сюйсенг таян, сюйсенг юз,
Гёрюнюшюн гюмюшлей
Айланада алтын гюз!

ДОСЛУКЪНУ ЕРИ

Ата юртда ай да ювукъ,
Юлдузлар да йылышгъан,
Ата юртда юлдузлардай
Дос миллетлер сыйышгъан.

Дос-ювукъну
Дослукъ ую
Базып гелме дослагъа,
Дос суйгенге ата юртум –
Мармар ташдан посагъа.

Ата юртну тангаласы
Арта геле бугюнден.
Ата юртгъа гюн де ювукъ
Ал шавласы гюзгюдей.

Дос миллетни арыв чыгъа
Масхарасы-кюлкюсю...
Ата юртум аталардан
Татывлукъну уьлгюсю.

ГЮЛЛЕЛЕНГЕН ТЕРЕК

Татар салгъан тал терек,
Тамурларынг теренде,
Кёпню гёрген къартсан сен,
Тек айтмайсан бирин де.

Топлар, гюллелер тийип,
Санынг болса да элек,
Тек душманлар болмагъан
Сен бар ерлени елеп.

Къара денгиз ягдада
Ораласан оразлы,
Бу якъгъа гелген-гелген
Сени гёрмеге арзлы.

Етти ятдан гелгенлер
Салкъынында ял ала,
Йылдан-йыл сорлугъа деп,
Танийгъанлар къыйнала.

Генглигинг – гемелердей,
Бийиклигинг – билмеймен.
Сендеги чыдамлыкъны,
Къоччакълыкъны гюллеймен.

Дав салгъан яралардан
Барасан энни къуруп,
Нечик зор игитликдир
Оьлмек де эретуруп.

АВУР АВРУВ КЪОПГЪАН БИЗИН АСРУГЪА

Юхусузлукъ юмма къоймай гёзлени
Гечени минг мюгълетине тынглата,
Хапарсыздан атылагъан топ тавуш
Бу яшавну къагърулусун англата.

Яшав къагърулу деп, мен де не деймен,
Адамлар чы адамлыкъдан чыгъагъан,
Эт тебеге айландырып санларын,
Атылтып бёттебен, уьюн йыгъагъан...

«Адамбыз» деп арабызда айлана,
Адамлагъа уллу балагъ гелтирип,
Ерни таптап юрюп де нечик бола,
Яш-уллуну жибинлердей оьлтюрюп.

Гечени минг мюгълетине тынглатып,
Рагъатсызлыкъ юмма къоймай гёзлени,
Ябушувгъа айландыргъан яшавну
Аллагъ алсын арабыздан оьзлени...

Атылтагъан адамланы, уьйлени,
Эмсиз аврув къопгъан бизин асругъа.
Вагъшиликмиди адамлыкъны орнуна
Биз къояжакъ бизден сонггъу насругъа?!

АМАЛЫМНЫ ГЁРГЕНДЕ АТАМ ГЕЛЕ КЪАРШЫМА

Атам мени тав йимик,
Тав мени атам йимик,
Тенгleshдирип къарайман,
Бири биринден бийик.

Атам магъа тав эди
Таянмагъа тюшгенде,
Бал эди, балгъам эди
Баврум яллап бишгенде...

Атам мени тав эди,
Емиши кёп бав эди,

Къылыгъы-къаттылыгъы-
Адамлыгъы сав эди.

Уллу давдан уьст гелип,
Ата юртгъа къайтгъанда,
Тавлар да баш иеди,
Ону атын айтгъанда.

Атам эсима тюшюп,
Бир тамаша гюемен,
Тав йимик аталагъа
Ана башым иемен.

МАМАЙ КУРГАН

*«Аягъымны аяп басма сюемен,
Аявсуздан къан тёгюлген ерлеге».*

М. Атабаев

Бийик тамлар,
Генг къалкъы,
Ерден макъам чалына,
Мунглу макъамгъа тынглап,
Тыныш авур алына.

Бу зор бийик бинаны
Сёнмейген от – гинниги,
Нече минг солдат ятгъан,
Къабур йимик энниги...

Нече жан бар, нече сан,
Бу къанлы ерде ятып,
Мен де мунда гелгенмен
Юрек тартып, къан тартып.

Абат авур алына,
Минг къыйып бир гелгенге,
Къанын-жанын аямай,
Минглер мунда оьлгенге.

Там-ташына къарасам,
Санымны сувукъ ала,

Оьлгенлени абурлап,
Сав солдатлар къадала...

Ташгъа бителген бетлер,
Ташгъа къазылгъан башлар,
Ватан учун жан берген
Таш йимик жагъил яшлар.

Къурбангъа союлгъандай
Акъгъан буланы къаны...
Биз неге къорумайбыз
Олар къойгъан дюньяны?!

Гъалиги давлар давму?
Дав чу болгъан Ватан дав!
Доллар давгъа айлангъан
Бу бизин учуз яшав.

Кисеси къалынланы
Сыпаты-гёню къалын,
Бирлер Ватанын сата,
Берсе дюньяны малын.

* * *

Ватанына гьалал болгъан яшлагъа
Къувдай болсун къан тёгюлген топуракъ.
Узатылгъан къолум «дарр» деп къартыллай,
Чачагъандай ташгъа чечек-япыракъ...

ДАВЛАР ЮРЮЛЕ, ДАВЛАР

Давлар юрюле, давлар,
Шагьарланы шай этип,
Давну отун ягьагьан
Башчыланы бай этип.

Дюньяны гёзеллигин
Гёрмесдей кьалгьан савлар,

Дюньябызны дагьылтып,
Давлар юрюле, давлар...

Бир улан давгьа гетди,
Беш гюнден давдан кьайтды.
Давну бары азабын
Чыкьгьан гёзлери айтды.

КЪЫРКЪ КЪЫЗЛАР

Зияратны ерлери
Ата-бабадан берли,
Къаравсуз кьалып булай,
Бу ер неге зигерли?!

Къыркъ кьызны кьысматына
Къыркъ биринчи кьыз зарлы,
Иманлы, ибадатлы
О бир Аллагьгьа харлы.

Къыркъ кьыз гёмюлген ерде
Ер ярылып сув чыгьа.

Шогьар шеклик этгенни
Ел авдарып, кёк йыгьа...

Къыркъ кьыз кьырылгьан ер деп,
Къайдан кьайда халкь геле.
Зияратгьа-намазгьа
Къыркъ бел бирден иеле.

Таргьулу къыркъ кьыз ята
Тюбюнде бир кьаяны,
Жан-жанывар айлана
Аягьыз деп оланы...

ТАВУШУНА ТАВУШ КЪОШМА СЮЕМЕН

Дюньябызда агьлы ерлер аз тюгюл,
Адамлары азап чегип гюеген.
Тенглик сююп талпынагьан халкьланы
Тавушуна тавуш кьошма сюемен.

Дюньябызда давлу ерлер бар тура,
Кавлу элде яшасам да, бар дергим,
Бу аламны оьгейи ким? Оьзю ким?
Оьгейлени исиндирмек негетим.

Оьксюзлеге тувра тийген гюлледен
Гёзюм пашман, гёнгюм гьали яралы.
Гьеч бир ана агь чекмейли яшамакь—
Шодур, шодур шу йырымны хыялы.

Кьулакь салып тавушуна дюньяны,
Кьыйынына кьыйналаман, гюемен,
Тенглик учун талпынагьан халкьланы
Тавушуна тавуш кьошма сюемен.

* * *

Мен тойларда бийий туруп талмадым,
Савбол салдым, тек салывлар алмадым.
Дос-къардашгъа намуслар да салмадым,
Биревню де гелини де болмадым,
Къайынлагъа къурула да къалмадым,
Сюйгенимни сююндюрме болмадым,
Сюювюмню сююнчлерин алмадым,
Гъай, не этейим башыгъызны аврутуп,
Мен гёрмеген гъеч къыйынлар къалмады...

Бу яшавда мен не зат да гёргенмен,
Йыбавланы тарлавун да сюргенмен,
Бу дюньяны талчыкълары къазаплы
Уруп мени йыкъгъанда да утгъанман.
Йылавлардан чыкъмасман деп турсам да,
Йыбавланы югенлерин тутгъанман,
Агъуланы аявсузлап ютгъанман,
Къыйынлыкъны зинданына гиргенмен,
Талчыкъланы тай-тай этип билгенмен.

Йыллар гетди... Учду-гюйдю кёп затлар,
Сюйгенимни гёзлерин де унутдум,
Унутулмас сёзлерин де унутдум,
Сёзлеримде тапмажакъсыз ялгъаным,
Тек бир затдан уллу къыйын болмады, –
О да мени ана болмай къалгъаным...

ЯШАВ ГЕТДИ АГЪЫЛЫП

Арив къыз дей эдилер,
Болуп битдим къарт къатын.
Гёрмеге де гёнгюм ёкъ
Къалгъан оьмюрню артын.
Къылгъа да сюрюнмедим,
Арив азар деген гъакъ.
Гёз юмуп, гёз ачгъынча
Гетди оьмюр оюнчакъ.
Аривюм деген адам
Арек буса насипми?
Эсгерме де сюймеймен
Гетген-битген насипни...
Бирлеге бал берсем де,
Башымны бек чайнады.

Яхшымны да яманлап,
Жанымны кёп къыйнады.
Къысматым къыйын гелди,
Гъалекленип гъавлардай,
Савлугъум болмаса да,
Яшадым мен савлардай.
Яшав чырагъым мени
Гъарангъа лив-лив эте.
Бек тамаша боламан,
Сёнюп къалмай о не эте?..
Огъ, дюнья, пана дюнья,
Агъып бара сув йимик,
Бир шербетин ялата,
Бир де бува ув йимик.

* * *

Мен янгырман.
Сав дюнъяда янгырман,
Айланамны гелив-гетив алса да,
Яшдан берли яшавума кьошулуп
Къызынгман деп, къызым атлы болса да,
Къызымны да кьырда энни кьулагъы...
Гюнюрт гюнюм гьрмесе де кьайырмай,
Гьали энни кьолу етген башына,
Онгай тюше, акьны-гькню айырмай.

Ата да ёкъ,
Ана да ёкъ, агьлю де,
Сююнчлерим сийрек геле яныма.
Гюзню йимик гьзьяш тегюп гьзлерим
Тувмай кьалгьан тунгучумну сагьына...

КЪУМУГЪУМА

Хозгьалышгьан халкъыма
Ер – тешек, Кёк – ювургьан,
Бюдюреп буюкъма деп,
Ягьы кьатты буюргьан!

Бир кьыйынны бир тынчы,
Намуслу алар оьрлюк,
Намартлы нажжаслардан
Не гьрмедик, не гьрдюк.

Ер – тешек, Кёк – ювургьан
Тенглик юртлу халкъыма,
Инанаман, гюн тувар,
Тенглик табып балкъыма.

Эшекге экмек берсе,
Юлкьуп, ютгьунмай ютар,
Адилсизлер абурну
Гьз юмгьунча унутар.

Янгур явуп йибитсе,
Еллер чыгьып кьуруттар,
Тюзлюк ёлун гьаман да
Ягьлы уланлар тутар.

Унутгьанлар унутсун,
Гьалал болсун кьумукь аш!
Тенглик юрта ат ерлей
Бир заман аш берген яш.

Ноябрь, 1991 й.

ЯШАВНУ БАГЪАСЫ

Нечик багьа олтурду деп бу яшав сагьа,
Зар, азап, сююв тешюмню кьагьа,
Яшавну да, ажжалны да салса мизангьа,
Чююн йимик авур тарта яшав бар янгьа.

ЮРЮМЕ БОЛМАЙГЪАН КЪЫЗ

Юрюме болмайгъан къыз
Юрюме де къарамай,
Юрюсе, нечикдир деп
Сорама да сорамай.

Юрюп болмайгъанына
Ачувгъа да ачувгъа,
Юрюме болмайгъан къыз
Учуп кёклеге чыгъа.

Учуп кёклеге чыгъып,
Булгъана булутлагъа,
Ердеги къайгъыларын
Кёклерде унутмагъа.

Айлар-йыллар гетсе де,
Алынмай абатлары,
Гюнде йыртыллап гете
Шо гючлю къанатлары.

Гюрлен гёгюрчюн йимик
Гюмез кёкню ярагъан,

Бар халкъ гёргенни сюе
Ерден юрюп барагъан.

Авазындан кёк тола,
Гёрюгюз, Аллагъ учун,
Юрюп чю ким де бола,
Кимлер де болмай учуп...

Юрюме болмайгъан къыз
Юрюме де къарамай,
Юрюсе, нечикдир деп
Сорама да сорамай.

Юклер булан юрюйбюз,
Юклер чёкдюре тизден,
Юрюп болмайгъан къызгъа
Юз керен къыйын бизден.

Къыйындан чёгюп къалма,
Къанатлары къатгъангъа,
Къыйын болмай, тынч болмас,
Деп аталар айтгъангъа.

Абзайдин ГЪАМИТОВ

КЪАРДАШ

Бир къардашым бар –
Хоншуда тура,
Сюйсе баш ура,
Сюйсе таш ура.

Неге мунча ол
Оьч деп сорасанг,
Гёерсен гелип,
Оьзюнг къарасанг.

Ярып юрегим
Ял тапма сюе,
Тек ургъан ташы
Оьзюне тие.

Уьйлерим уьч къат,
Онуки – эки.
Бир къатгъа неге
Артыкъ меники...

ТУХУМДАШ

Тухумну аздырагъан
Бирев болса тухумда,
Гюндюз магъа яллыкъ ёкъ,
Гече гелмей юхум да.

Гюнчюлюк – юрек аврув,
Тенгеме тенги ёкъдай:
Тухумдаш мени сёге,
Тухумдаш тюгюл– макътай.

ГЪАТТА...

Пашман – иче юрекден
Пашманын къувмакъ учун,
Шат – иче юрекдеги
Шатлыкъны «жувмакъ» учун,

Пашман да тюгюл, шат да –
Къоя оланы артда:
Иче – ичмеге себеп
Ёкъ саялы да гъатта.

ГЕТДИ ЧАЛТ КЪАЙТЫШ...

(Болгъан иш)

Олтургъанман,
кабинетде, иш этемен,
Коридорда
ят тавушлар эшитемен,

«Танкъ, танкъ» аваз болуп,
эшик ачылды да,
Гъайран сёзлер магъа
гъайран чачылды да:

– Мен болмайман
оьтюп гетип кьалмагъа,
Гелмегенмен
кьуллукъ болуп сагъа гьеч,
Кабинетге сен саялы
гирдим мен,
Ишинг бёлдюм буса,улан,
менден геч.

Юз процент
аналитик гьакъылынг,
Ишлеме де эринмейген
улансан,
Тек аврувлар кыйнай сени
чакъ-чакъда,
Неге тюгюл,сен бир кьаргъыш
булансан.

Тынгла,улан,
Сюйсенг –инан,сюйсенг –кьой.
Тухумунгда бирев болгъан
кьаргъалгъан,
Чекгинчеге ол кьаргъышны
азабын,
Азирейил гелип,
Ондан жан алгъан.

Амма кьаргъыш гетип кьалмай
ёкъ болуп,
Кьаргъыш бара тухумдагъы
башгъагъа,
Азирейил жанын алгъан
кьардашдан
Ол кьаргъыш да гёчген,улан,
Сонг сагъа.

Кьаргъалгъанны кьаргъышыны
азабын
Бу дюньяда оьтгергенге
оьзюнгден,
О дюньяны женнетинде
лап сыйлы
Нюр агъылып турар
Таза юзюнгден.

...
Гёзлерим гёрдю шо
кьатынны юзюм,
Кьулагъым эшитди
гьар айтгъан сёзюм,
Сёйлетме ойлашдым,
Сорав сёз айтып,
Чалт гелген йимик ол,
Гетди чалт кьайтып.

БИРИНЧИ РЕДАКТОРУМ

*Школаны директору,
шаир Басир Атаевни эсделигине*

Яшны йимик эдинг
Яшланы арасында,
Бирни йимик сие эдинг
Оланы барысын да.

Сие эдинг бирни йимик,
Бирни йимик гёре эдинг,
Орта билимни бизге
Ортакъ этип бере эдинг.

Школанг макътав алды –
Редактор этип салды,
Башында – район газет,
Партия айтгъанны эт.

Социалист ярышлар,
Бешыйлыкълар – барышлар,

Ортакъ газет бу якъгъа,
Етише гьар ожакъгъа.

Орта школада мен
Охуй туруп ортагъа,
Район газетден таба
Атым чыкъды ортагъа.

Шиърулар яза эдим,
Чыкъдым сонг макъалагъа.
«Гел,бирче ишлейик», – деп
Иржайдынг бир гюн магъа.

Берекетли бетингден
Иржайывунг агъа эди,
Таклифинг кьабул этген
Жавабым да сагъа эди.

Шураны ортасында
Райкомну абзарына
Гире эдим сююне
Кабинетим барына.

Мени язгъанларымны
Нече де бек сюе эдинг,
Макътайгъангъа мени сен
Башым кёкге тие эди.

«Колхозчуну»¹ аявлап
Къолгъа ала бола эдинг,

Охувчугъа не етмей
Деп ойлаша къала эдинг.

Сююне эдим кёмегим
Тиегенге сагъа да,
Сендеги язъып пагъму
Югъагъандай магъа да.

Берекетли бетингни
Иржайыву таймады.
Мен асгерге гетеген
Гюн бир де иржаймадың.

БИЙИМЕ ЧЫКЪГЪАН КЪЫЗДАЙ

Тереземни алдында –
Назик белли тал терек,
Терекге багъып тарта
Гёрме гъасирет юрек.

Сувукъ къышда чечине,
Исси яйда гийине,
Япыракълары харс уруп,
Чыкъгъан къыздай бийиме.

Япыракълагъа къошулуп,
Аяма аям уруп,
Йиберемен къыз булан
Бийип де, тобукъ уруп.

Сюйсем, вальс да бийиймен,
Инче белинден тутуп.
...Къаламан ойлар булан
Къартлыгъымны унутуп.

МЕН ЖАГЪИЛДЕ...

Мен жагъилде, сен, Халит,²
Орта яшында эдинг,
Ортакъ Анжи къаланы
Ортакъ башында эдинг.

Орам тазалайгъанлар
Тангдан сени гёре эди,
Саламынгны ала эди
Яда салам бере эди.

Юреклерде – тазалыкъ,
Тазалыкъ – орамларда,
Тахшагъар таза эди,
Элде тазалыкъ барда.

Бу дюнья – ортакъ байлыкъ,
Уллугъа да, яшгъа да,

Башгъа девюрлер гелди,
Анжи болду башгъа да.

Къамалып кабинетде,
Башгъа – башына ишлей:
Озью мунда, ойлары
Иномаркадан тюшмей.

Ерге аягъы тиймей,
Озьюне – оър, халкъгъа – ер,
Орамларда орала
Ташлангъан нас пакетлер.

Башчыгъа не яшайгъан
Ерни тазасы–насы
Йыртыллап тура буса
Къара иномаркасы!

1. «Колхозчу» – Буйнакский район газетни о замангъы аты.

2. Халит Магъидов – Шагъар исполкомну о замангъы председатели.

Телевизор шагъарны
Макътай чы алай–магъа!
Макътамаймы,обзю де
Сатылгъан олайлагъа!

Баш шагъаргъа баш бола
Гелип яхшы –яманлар,
Эснемесем де, эсден
Таймай жагъыл заманлар.

ТАЛЧЫГЪЫШ...

(Ярты-ярым шаирге сёз бермей кьоймас гиши...)

Кёп язгъанны кёп гёрдюнг,
Аз язгъанны макътадынг...
Сен де, «тюшден сонг башлап,
Экинниге токътадынг».

Заманынг барда язып,
Ёкъда бизнесге гетип,

Къалдынг эки арада,
Болмай бирин де этип.

Тек сёйлейсен оър болуп,
Оърлерден оьрге чыгъып,
Телевизорум сёндю,
Ялгъанынга талчыгъып.

ПЕНСИЯ ЧАГЪЫНГ ЕТДИ...

Загъмат стаж башланмай,
Болмаса гъакъылбалыкъ,
Гъакъылбалыкъ болгъанлы,
Туснакъ–туснакъда къалып,
Турасан бу яшавда
Башынг булан баш алмай:
Пенсия чагъынг етди,
Загъмат стаж башланмай.

ХОРАЗНЫ ХАТИРИНДЕН...

– Хораз, сен неге пашман
Олтургъансан ой къура? –
Гюн тюшген узун бурнунг
Ерге тиймеге тура? –

Деп айтып да битгинче,
Тавушум танып,Хораз
Бетиме де тикленди,
Сыкъма да сыкъды бираз,

Сююнме де сююндю,
Мени гёргенге,пакъыр,
Жанлангъан тавуш булан
Башлады булай лакъыр:

«Туругъуз,колхозчулар!
Кёкден къарангы къачгъан,
Авлакълагъа элтеген
Сокъмакълар бетин ачгъан,

Ку-ка-ре-ку! Кьо-кьо-кьо!» –
Деп, сав юртну уятып,
Ишлеме де йиберип,
Сонг юхлай эдим ятып».

«Не болгъан дагъы гъали –
Гёзлеринг неге чыкълай?!»
«Нечакъы кычырсам да,
Бирев де кыргъа чыкъмай! –

Деп Хораз, кантын айтып,
Йылап йиберди улуп, –
Уллу кышлукъ болгунча
Ятып тура созулуп!»

«Не болган дагы гъали –
Неге ята созулуп?»
«Тозулуп кьалды чы халкъ,
Колхозубуз тозулуп!

Ку-ка-ре-ку! Къо-къо-къо! –
Эшитеген гиши ёкъ!
Мен де кьалдым чы ишсиз!
Биревню де иши ёкъ!!!

Вай-вай-вай-вай! Вай-вай-вай! –
Нечик йыламайым мен!

Колхозум булан бирче
Тас этдим талайым мен!!!»

... Яш хоразлар якъ-якъдан
Гелди тез-тез етишип,
Къыйналды къарт Хоразны
Бу къайгысын эшитип.

Тилеп йиберди магъа,
Алып бири-биринден,
«Колхозун къайтар» –, деп, – къарт
Хоразны хатиринден.

Мен сююндюм, гиччилер
Уллугъа къыйналгангъа,
Гьюрмет-адат кышлардан
Сама гетмей кьалгангъа.

ДАГЪЫСТАНЫМ

1.

Дагыстанлылар эте
Дагыстанны Дагыстан –
Тюнегюнго Дагыстан,
Бугюн дюр – Бардакыстан:

«Неге?» – деп сорай турмас
Тас этмегенлер эсин,
Тас этгенлер бар буса,
Айтайым мен негесин:

Барып парикмахерге,
Къыркъдыраман башымны,
Башымны къыркъа къызъяш,
Яшы чакъы яшымны.

Арив гёрюнюшю де,
Арив иржайыву да,
Гёрюнмей къарагъанда
Ичиндеги уву да.

Мобилный макъам этди,
Чалт къолу огъар гетди,
Тез къулагъына тутду,
Силегейлерин ютду.

Айтды: «Тез гел етишип,
Шатман сёзюнг эшитип...

Болса да не оьчюр де,
Сенсен биринчи ерде...»

Менден сонг, мени йимик
Чагъында бир гиши бар –
Хонтурланды: алдыма
Гирмеге не иши бар...

Къызъяш гёнгюрев эте,
Сёзлери магъа ете:
«Гёнгюм хош, оьзюм хошман –
Эрим – юртда, мен – бошман...»

... Елдей болуп, етишип
Гелди бир жагъил улан,
Алгъасап расчёт этди
Къызъяш да мени булан.

Айтды: «Ахмед, гел – садись,
Сен, агъав, алгъасама...»
«Мени оьчюрюм гелген,
Сен ону алгъа салма...»

«Дедушка тайышгъан», – деп,
Парикмахер кюледи.
Улан да: «Бу къартларда
Намус кьалмагъан», – деди.

Экиси де кшошулуп,
Къычырып кюлеп алды,
Тарлана о къарт гетди,
Мысгъыллай олар къалды.

2.

Дагъыстанлылар эте
Дагъыстанны Дагъыстан –
Тюнегюнго Дагъыстан
Бугюн о – Бардакыстан:

...Парикмахерден чыгъып,
Къалдым паркгъа етишип,
Янына багъып бардым,
Эришивлер эшитип.

Мунда эрише къартлар,
Гъар ким–гъакъылгъа гёре,
Гъакъылгъа гёре магъа
Гъакъылсыз сорап бере:

«Дагъыстангъа инг башлап
Къайсы миллет гелген?» – дей.
«Мен – дагъыстанец тугул,
Билмей,къардаш,мен билмей» –

Дей туруп,ойлай къалдым,
Дей туруп,гетип къалдым:
Мен тувгъан о алдагъы
Дагъыстандан уялдым:

«Дагъыстан» деп,ат кьойгъан
Миллет гелген чи башлап...
Шону сама да билмей,
Гъайгевлер,шунча яшап...

3.

Дагъыстанлылар эте
Дагъыстанны Дагъыстан,
Уялмас эди къарап,
Мени йимик бир инсан...

«Не буса? – деп сорап,
Тас этмегенлер эсин,
Тас этгенлер бар буса,
Айтайым мен негесин:

...Эгизлер тапгъан ана,
Юреги гюлдей яна,
Яшларындан яш ата,
Яшны йимик къувана.

Бирче тувмагъан экев,
Тувуп болмай шо гъалда –
Бириси тува артда,
Тувгъан сонг бири алда.

Артда тувгъан осундан
Алда тувгъаны уллу:
Ата-ана яшлагъа
Сингдирип кьойгъан муну.

Даим яш болуп турмай,
Тюрлене тура артда –
Башгъалар болагъандай,
Эгизлер бола къарт да.

Сююнежексиз сиз де,
Мендей тергев берсегиз:
Гиччи къарт уллу къартны
Бир абурлай,гёрсегиз!

Яшланы яшлары да
Сюе – сююне къала:
Эгизлер болмаса да,
Къартлардан уьлгю ала.

Яшда йимик,гиччиси
Уллугъа абур эте:
Къартларда гёрегенин
Яшларына гёрсете.

...Бу гьюрметлев барышны
Арты уьзюлмей гетсе:
Булардан тувгъанлар да
Булардай гьюрмет этсе,

Дагъыстангъа алдагъы
Гьюрмет де къайтар эди...
«Мен–дагъыстанлыман!» – деп,
Марзайып айтар эдим...

Камил АБАКАРОВ

АВАМЛЫКЪНЫ КЪУРБАНЫ

Агъмат юртну орта сабанчыларындан, дёрт оьгюзю, сабаны, сюреген ерлери булан, оьзю де сав къркъралы бек ишлеп болагъан, охуп-язып билмейген, илмуну пайдасын англамай, тарыкъсыз зат йимик гьсап этеген бир гиши эди.

Агъматны бек гъакъыллы, аз буса да, охуп-язып билеген, охугъанланы кёп сюеген Жавгъарат деп къатыны, Али, Магъаммат деп эки уланы ва Айшат, Сакинат деп эки кызы да бар эди. Булар жамиятны ичинде биринчилерден саналып юрюйген агълю эди.

Агъмат авлетлерини бирисин де янгы мактаплагъа салмай, моллалагъа йиберип охутуп, Къуръанны билген сонг, «артыкъ охумакъны заралы болса тюгюл, хайыры болмажакъ деп, охувдан айырып, даим оьзюню авлакъ ишине сала эди. Агъматны къатыны Жавгъарат эрини кьулагъын чайнап тербей:

– Яшланы мактапгъа да салып охутайыкъ, олар даим гъайванланы йимик ишлеп турмасын. Бирлерини сама гёзю ачылсын, илмулардан пай алсынлар. Гёрмеймисен Гъасанны кызы Жаминатны. Шихавну уланы Нажмутдинни, мактапларда охуп илму, билим алып, бизин юрт мактапда бары халкъланы яшларына илму охуталар. Оьзлер де арив рагъат яшап, рагъат ашап туралар. Шоланы турушуна, яшавуна дамагъынг чыкъмаймы? Мени яшларымны да бириси сама шулай болгъай эди деп эсинге гелмейми? Мени чи нече де бек сукъланывум геле шоланы яшавуна.

Бизин яшларыбызны да бирлери сама шулай адамлар болгъай эди деп даим ойлаша тураман. Къой хари, Агъмат, экиси бизге кёмеке таман, Али булан Айшатны сама да охутмагъа къарайыкъ!

Агъмат урушуп-сёгюшюп, Жавгъаратны бетине чыгъып йибере.

– Яхари, Жавгъарат, кьойсана мени башымны инжитмей, сени нечакъы дамагъынг чыкъса да, мен шо сен айтагъан Жаминатны, Нажмутдинни ва шолагъа ошагъан башгъаларын да гёрмеге де сюймеймен. Шолар чы баш уруп намаз кьылмайлар. Уллу гечелерде сама кьолуна Къуръан алмайлар. Даим къайдагъы бош, тарыкъсыз затлар булан, газетлердеги ялгъан хабарлар булан машгъул болуп, тарыкъсыз хабарланы ёммакълай туруп заманын

йиберелер. Дагъы да муаллимлербиз деп, халкъланы яшларын да жыйып, «Ат, эшек» деп, бош затланы охутуп, гьукуматны акъчасын гъавайын ашайлар. Сени эсинге гелеми, шологъа гьукуматдан алагъан акъча гьалал деп. Ол акъча чы олагъа донгузну этинден де гьарам. Бизин ишлеп, гьалал кыйынын ашап турагъан яшларыбызны да шологъа ошатмагъа сюемисен? Гъали сен айтагъанны этип, Алини де, Айшатны да мактапгъа салсакъ, бир яндан олар намаз кыймайгъан капирлер болажакъ; бирдагъы яндан «ки-тап-къалам тарыкъ» деп гьар гюн бизден акъча тилей туруп, башыбызны беззер этежек. Дагъы да, гьересен, биз халкъгъа харлы болмай сабаныбызны сюрюп, бары да авлакъ ишибизни озьобюз онгача къайтармагъа болабыз. Амма Али мактапгъа гирсе, бизге сабангъа адам тутмагъа тюшежек. Айшат да бизге каза урмагъа, уй къуллукъларыбызны этмеге кеп кемеке эте.

Сен гъали бир яндан уьобюзге зарал этме сюесен. Бир яндан да яшларыбызны капирлер этмеге сюесен. Олай болса чы бизге кеп уллу зарал болуп къалажакъ. Сен шулай ерлерин ойламай къатын гьакъылларынг булан жаныма тувуп къаласан!

Не этсин пакъыр Жавгъарат да, гючю етишмей нече керенлер айтса да: озью айтгъан сёз Агъматны къулагъына таммайгъанны билип, дагъы такрар этип де болмай, хоншусундагъы мактапгъа охумагъа юрюйген яшлагъа дамагъы чыгъып, оланы гюллей туруп даим ичинден кюстюне тура эди.

Агъматны уллусу къызы Айшат арив келпетли, исбайы бойлу, назик санлы, сабур-саламат турагъан, сёйлейген сёзюн ойлашып тьогюл сёйлейген, озью де охумагъа кеп сюеген, охугъанланы хадирын билеген, ата-анасыны айтагъанын бурмайгъан, асил къылыкълы анасына ошайгъан къыз болуп етишип геле эди.

АЙШАТНЫ ОХУМАКЪЛЫГЪЫ

Гюз гирип, юрт агълю яз ишлеринден къутулуп, ашлыгъын уйге къайтарып, парахат болгъан сонг, мактапларда дарслар башланып муаллим-мутааллимлер де озь ишлерине машгъул болмагъа башлагъан эди.

Агъматланы хоншусундагъы мактапда муаллим болуп турагъан Жаминат Айшат булан таньш болуп, экиси де бир-бири булан сёйлейген, бир-бирини янына барагъан, бир-бирин кеп сюеген къурдашлар болуп къала. Жаминат гьар заман бош вакътилерде Айшатны янына барып, тюрлю-тюрлю хабарлар айтып, арив китаплар охуп, Айшатны йыбандырып, бир-бирине кыйынын-тынчын айтагъан даражагъа чыкыгъан эдилер. Бир гюн Айшат анасы Жавгъаратгъа:

– Гьеремисен, Жаминат нечик арив, гьакъыллы, билимли адам болгъан, эгер мени де охутгъан бусагъыз, шулай адамланы арасына къошулуп бир азат сама англайгъан болур эдим. Аявлу анам... Сен билесен чи, мен охумагъа нечакъы гьасирет экенимни! Гъали мен Жаминатгъа бош вакътилеринг-де бизге гелип, гюнде бир сагъат сама да охут деп тилемеге сюемен, Жаминат яхшы, гьакъыллы къыз, гюнде бир сагъат заманын мени охутмакъ учун йибермеге къызгъанмас! Шу мени оюмну нечик гьересен? Озокда, мен сени кеп артыкъ сюегеним саялы, сагъа сорамай, сени булан ойлашмай, гьеч бир заманда да бир иш де этмеге сюймеймен ва этме де этмежемен, – деп ялынып-янып сёйлей.

– Аявлу кызым, Айшат, кѣп яхшы болур, сиз охуп билимли адамлар болганыгъызны мен нечакъы да кѣп сюемен. Сизин охутмайганы саялы Агъмат булан гъар заман давлаша туруп тураман. Гъали сен тапгъан ой кѣп яхшы. Тангала барып Жаминатгъа дагъы да мен де тилейим. Ону кыйынын бош да къоймай, тийишли болагъан гъагъын да етишдирербиз. Амма бир зат бар – бу ишни Агъмат билмесин. Билсе, рази болмас. Жаминатны да бетине чыгъып, уялтып, дагъы гелмейген этип къояр. Бизге де кѣп уялмагъа тюшер. Уйде Агъмат ѳкъ заманда гелсин. Нагагъ бар вакътиде гелсе де, охуйгъан китапларыгъызны тайдырып, оъзюгюз лакъырт этеген болуп къалырсыз. Муну Жаминатгъа да, англат, о да Агъматдан сакъ болма тюшегенни билсин.

Айшат бек сююнюп, эртен къачан болур экен деп, энни охуп язып билеген болуп, «тюрлю-тюрлю китапланы охурман» деп юреги шат кюйде ятып юхлады.

Эртен кызардашы Сакинатгъа айта:

– Мактапгъа барып, Жаминатгъа дарсдан чыкыгъан сонг бизге гел деп айт.

Жаминат Сакинатдан:

– Не къуллугъу бар экен Айшатны, оъзюмокъ да бугюн гелмей къалмажакъ эдим сизге, – деп, сагъатына да къарап:

– Гъали сагъат тогъуз болгъан, дарсгъа гирейим, экиде гелермен, – деп Сакинатгъа бир сурат да берип сююндюрюп йиберди.

Сакинат чабып гелип, не деп гелир экен деп къаравуллап турагъан Айшатгъа Жаминат айтгъан сѣзлени барын да айтып оъзюне берген суратны да гѳрсетип, Айшатны да сююндюрге къарай.

Айшат да Жаминатны гележегин билген сонг, уюндегилеге чай да салып, гъар бир затын да онгарып, оъзю турагъан уйню де сибирип, тазалап, Жаминат къачан гелир экен деп къаравуллап токътай.

– Сагъат эки де болгъан, Айшатны янына барып къарайым, не дей экен, янгы хабарлары сама ѳкъму экен, – деп, Жаминат, мактабындан чыгъып, Айшатлагъа гелди.

Жаминат къурдашым къачан гелир экен деп къаравуллап турагъан Айшат, Жаминатны гелегенин гѳрюп, алдына чыгъып къучакълап, къолун да тутуп, экиси де бирче уйге гирдилер. Уйге гирип олтургъан сонг Жаминат:

– Айт чы къурдашым Айшат, бугюн сен кѣп шатсан, янгы хабарларынг баргъа ошай, – деп къаныгъа.

– Ёкъ, хари, башгъа янгы хабарым... Олтур, гъали сенден умут этеген, сен сюйсенг этип болагъан, бир уллу тилевюм бар сагъа, айтмагъа сюемен!

– Гъа... гъа... гъа айт гъали!

– Кызардашым Жаминат! Оъзюнг билесен чи, мен охума гъасирет экенни, атамны кыйывсузлугъундан мактапгъа юрюмеге де болмадым. Гъали мени дюньяны устынде инг кѣп сюеген бир затым бар буса, о да охума-язма билмекдир. Шогъар гѳре, сенден тилейген затым да шудур. Бош заманларынг да, гъар гюн болмаса да, эки-уыч гюнде бир сама гелип магъа бир-эки сагъат заманынгни кыызгъанмай охутсанг, дюньяны устынде мени учун уллу яхшылыкъ этген болажакъ эдинг. Сен этген къуллукъну гъеч бир заманда да унутмажакъ эдим.

Айшат иржайгъан гъалда Жаминатгъа къарап токътагъанда, Жаминат бек сююнюп:

– Кёп яхшы болур, кызардашым, сен охувгъа иштагълы экенни мен озюм де билемен. Китапларым бар. Оланы бир-бирлеп охуп турарбыз, – деп Сакинатны чакъырып, огъар булай бுவарды.

– Барып анама айт – столну уьстюнден бир тептер де, уллулар учун чыкъгъан кьумукъ алиппа да бар, алып гел!

Сююнмеклигинден Айшат:

– Аявлу кызардашым, Жаминат, кёп савбол, гъар гъалда мени бир уллу талайлыкъгъа чыгъарып, жанымдан артыкъ сюеген кызардашым болажакъсан. Шу сен этежек кьуллукъну мен оьлгюнче унутуп болмажакъман! – Жаминатны кысып кьучакълады.

Шулайлыкъ булан Жаминат гъар гюн гелип, охутуп, Айшатны гъасиретлигине, ва ону англавлугъуна, нени гёрсетсе де, шоссагъат уьйренип къалагъанына тамаша болуп, бир ай да битгинче, алиппаны битдирип, экинчи йыл китапны охумагъа башладылар.

Айшат кёп заманлар къалмай, экинчи йылында охуп, арив язмагъа-охумагъа билеген ва гъар тюрлю китапланы охуп, англайгъан болуп, тюрлю-тюрлю романлар, гъикаялар, шиърулар охуп, олар булан йыбанмагъа башлагъан эди.

Жаминат да бугъар гъар тюрлю китапланы берип, озю де кьошулуп охуйгъандан башгъа да, жагърафиядан, адабиятдан, табиятдан, гъар тюрлю илмулардан да аз-аз дарслар охуп, Айшат ол илмулардан да пайдаланагъан болгъан эди.

АЙШАТДА СЮЮВ ГЪИС УЯНМАКЪЛЫГЪЫ

Айшат бу вакътилерде он алты яшына чыгъып, арив къаркъаралы, ярыкъ юзлю, терен пикрулу, гёрген гиши озюне сукъланар йимик, арив кызы болуп етишип геле эди.

Бу вакътисине етишгенде гъар бир жанны табиятында бир алышынмакълыкъ болагъанда йимик, Айшатда да янгы сююв гъислери уянмагъа башлагъан сонг, гъар бир гёрген адамына яхшы тергев булан къарамагъа башлады.

Мактапны еттинчи группасында охуйгъан, атасы да гиччиден оьлюп къалгъан Жамалутдин деген яш улан бар эди.

Жамалутдин бек гьонерли, даим мактапда биринчиликни къазанып юройген, тамам гъакъыллы, арив юзлю, гъар кимге де озюн сюйдюрюп болагъан он сегиз яшына чыкъгъан, сюйкюмлю яш.

Айшат гъар заман мактапгъа барагъан, гелегенлеге терезесинден гёрюп, буланы ичинден Жамалутдинни юрюшюне ва ону арив таза турагъанына, юзюню ярыкълыгъына, сюйкюмлюгюне къарап, тюрлю-тюрлю ойлагъа, пикрулагъа тюшмеге башлады.

Жамалутдин де гъар заман мактапгъа барагъанда, гелегенде Айшатны айдай толгъан юзюне, арив битген къаркъарасына къарап, ону аривлюгюне бек иштагъы чыгъып, тюрлю-тюрлю ойлагъа минип, «гъай аман къайсы насипли алыр-экен Айшатны» деп ойлаша бола эди.

Гъасили, гъар заман булай ойлар булан Айшатланы алдындан оьтегенде къарай туруп, сююв гъиси Жамалутдинде де уянып, Айшатгъа дагъыдан да артыкъ тергев берип къарайгъан болса да, бир де Айшат озюн сюер, озюне гелир деген умуту ёкъ эди.

Булайлыкъ булан бир-бирин сююп ва суймеклигин де гъеч биревге билдирмей хыйлы заман юрюдюлер.

Амма булар бир-бирине ёлукъгъан заманда экиси де бир-бирине къарамагъа уялып, къызарып, оьзлер бир-бирин сюегенине шекли болагъан болдулар.

Жаминат да мактапны ичиндеги бары да яшлардан биринчи болуп чалышагъаны саялы Жамалутдинни кёп сюе эди ва ону булан илму сёйлешивлери болагъангъа гёре, Айшатны ягъына гелгенде де Жамалутдинден кёп яхшы, бажарывлу, халкъ учун чалышагъан биринчи адам болажакъ деп гъар заман макътай бола эди.

Айшат да Жамалутдинни гъакъындан булай макътавланы эшитгенде оьзюню юрегиндеги сюювю артып, дагъыдан-дагъы Жамалутдинге юреги гирип «гъай аман шуну булан таныш болуп сёйлейген болсам» деп юреги алгъасайгъан болгъан эди.

Шулайлыкъда хыйлы заманлар гетген сонг, бир гюн Жаминатны анасыны шагъарда турагъан къардашы гелип Жаминатны анасын алып гетди. Жаминат Айшатлагъа гелип анасы эркъардашына гетгенин айтып, Айшатгъа:

– Мен гече янгыз ялкъажакъман, гече турмагъа бизге гел, – деп тиледи.

– Кёп яхшы, анама да айт, неге гелмеймен, амал болса даим сени янындан таймай турмагъа да рази эдим, – деп, оьзюню гелме сюегенин англатгъан сонг, Жаминат Айшатны анасына айтды. О да: «Барсын, бу гече Агъмат да ёкъ уйде, ол кьоймас эди», – деп, изну берген сонг, Айшат кёп шат болуп, ахшам къарангы болгъан сонг экиси де Жаминатлагъа гелип, чай да салып олтуруп турагъанда, аста тавуш булан буланы эшиги къагъылды. Ким экен деп Айшат кьоркъгъан йимик болгъангъа гёре, Жаминат эшикни алдына барды.

– Гъеч буса Жамалутдиндир, бугюн магъа йыр китап берерсен деп тилеген эди, шону алмагъа гелген буса ярай, – деди.

– Менмен, баягъы китапны алмагъа гелген эдим, – деди Жамалутдин.

– Гел-гел, ичине гир...

– Маргъаба, муаллимге, – деп, Жамалутдин гирип гелип тёр якъгъа багъып къарагъанда, хапарсыздан Айшатны гёрюп, къаркъарасы зым этип-уялгъан гъалгъа тюшюп турагъанда, Жаминат шекли болуп:

– Гел гъали, олтур, мени кьурдашым Айшат булан да таныш бол, – деп столну кьырыйында шанжал гёрсетди.

Жамалутдин уяла туруп гелип, Айшат булан да таныш болуп олтурду.

Жаминат буланы бир-биринден уялып, тартынып иннемей турагъанын гёрюп:

– Неге сёйлемейсиз, уялмагъыз, лакъыр этигиз. Неге уяласыз, юртну ичинде сизин йимик илмуну хадириин билегенлер кёп аз. Муна тюрлю-тюрлю китаплар, охуп, лакъыр этип, арив шат кюйде гечени йиберейик, – деп китаплар алып столгъа салды.

Булар гезиклетип китапланы ичинден арив хабарлар охуп, кюлеп йыбандылар.

Ичиндеги сюювю чыдап болмайгъан даражагъа чыкъгъан сонг, Жамалутдин Айшатны юрегин билмек учун бир гесек кагъыз язып, оьзюню герти юреги булан сюегенин англатды. Айшат да бугъар оьзюнден де артыкъ сюегенин, тезден берли оьзю булан таныш болмагъа юрегинде болгъанлыгъын билдирип, булар кёп замандан берли къаравуллайгъан мурадларына етишдилер.

Жаминат буланы бир-бирине къаравундан, сёйлейгенинден, язагъан кагъызларындан шекли болуп:

– Сизин юреклери гизде бир зат баргъа ошай. Менден яшырмагъыз, мен сизге яхшылыкъ этсем тюгюл, гъеч бир де яманлыкъ ёрамайман, – деп иржайгъан гъалда булагъа сорагъанда, Айшат:

– Озокъда, бизге яхшылыкъ ёрайгъанынгны билемен. Гъар не ишим болса да сенден яшырмажакъман. Сонг айтарман, – деп сёйлене турагъанда, сагъат он экиге урду. Жамалутдин де туруп:

– Заман да геч болгъан. Мен кёп узакъ олтургъанман, – деп, къолларын да алып, гечесин де яхшы этип, чыгъып бара туруп:

– Муаллимим, мен де сонг айтарман, гъалиге гечип къой, – деп гёзлери Айшатгъа къарагъан гъалда чыгъып гетди.

Айшат Жамалутдин гетген сонг Жаминатгъа:

– Аявлу къызардашым, Жаминат, мени сенден яшырагъан затым болмас. Сен гъали болгъунчагъа да магъа кёп уллу яхшылыкълар этдинг. Эниден сонг да этерсен деп умут этемен. Шогъар гёре мени юрегимде не бар буса да, сенден яшырмажакъман. Мен хыйлы замандан берли Жамалутдинни сюемен. Ва огъар герти гъашыкъ да дюрмен. Шундан башгъа адамгъа бармагъа хыялым да ёкъ. Барма да бармажакъман, – деп, оьзюню юрегиндеги бары да дертлерин сёйлегенде, Жаминат:

– Кёп яхшы, насипли болажакъсан, – деди, – Жамалутдин де яхшы улан. Оьзю де сени жутунг. Гъали бу йыл бизин мактапны еттинчи группасын битдирип, эки-уьч йыл дагъы да охугъан сонг, Жамалутдинден кёп билимли адам болажакъ. Дагъы да сени де билимингни артдырмагъа болур. Бизин юртну ичинде инг насипли уьягълюлерден болажакъсыз.

Айшат да, Жамалутдин де бир-бири булан таныш да болгъан сонг, гюн сайын бир-бирине сюювю артып, кагъызлар язып, къыйынын-тынчын бир-бирине айтып, арив яшап тура эдилер.

АЙШАТНЫ ГЕЛЕШИНМЕГИ

Агъматны «Магъи» отарда турагъан Асгер деп къардашы болуп, ону бир гъайван йимик бетин чечек бузгъан, бир гёзю де сокъур, тое йимик, уллу къаркъаралы, даим авлакъда оьсген, илму охув деп айтагъан не зат экенин де билмейген, оьзю де эки къатын алып салгъан, 29-30 яшына чыкыгъан Токътар деген уланы бар эди.

Бу Токътар Айшатны гёрюп, ону аривлюгюне дамагъы чыгъып, уьчюн-чулей алгъан къатынын да, къолунда гиччи яшы да булан салып, Айшатны алмагъа деп гелечилер йибермеге башлады.

О хабарны англагъан Айшатны ва Жамалутдинни юреклеринде от яламагъа башлагъан эди.

Айшат бу ишни башланмакълыгъындан, атасыны къыйывсузлугъундан къоркъуп, къурдашы Жаминатгъа айтып, экиси де ойлашып «бу иш болмагъа ярайгъан зат тюгюл деп», Жаминат Айшатгъа айта:

– Мен гъали башлап ананг Жавгъаратгъа айтажакъман. Бу иш болмагъа ярайгъан иш тюгюл, орта яшына чыгъып турагъан, гъайван йимик бир адамгъа янгы етишип гелеген яшны берме ярамас! Анангны гючю етишмей буса, Агъматгъа да айтып, нечик де бу ишни болмагъа къоймасбыз!

Булары сёзю булан уьч-дёрт гезик Токътардан гелген гелечилени «къызыбыз гиччи, эрге барагъан заманы болмагъан» деп гъар тюрлю багъаналар булан гери къайтарып турдулар.

Сонг артда Токътарны атасы Асгерни къардашы Агъматгъа бек ачыву да чыгъып, пашман хабар гелтирген гелечилеге айта:

– Агьмат мени кьардашым да болуп, уланыма кызын бермеге оьктемлик этеми? Гьали мен оьзюм барып, я кызын бережек этежекмен, яда шолар булан урушуп, оьзлени де биябур этип, кьардашлыгьымдан да айрылып гележекмен. Тарыкь тюгюл магьа уланыма кызын бермеге оьктемлик этеген кьардашлар. Асгер артындагы гече Агьматлагьа гелди.

Агьматны кьатыны Жавгьарат муну гелген кююне кьарап шекли болуп, пашман гьалда муну кьонакь этмеге айланагьанда, Асгер ачувлу сьйлеп йибере:

– Магьа аш тарыкьлы тюгюл, мен сизге ач болуп гелмегенмен. Олтуругьуз, мен сизин булан сьйлемеге сьомен! Мен сизин гьали болгьунча яхшы ювукь кьардашларым гьисап этип, гьар бир ишигизге де ортакьчылыкь этип юрюгенмен. Не дейсиз?.. Гьали сиз магьа ва мени уланыма оьктемлик этмеге сьоемисиз? Мени халкьны арасында абурсуз этмеге сьоемисиз? Бары халкь билген сизин кызыгьызыны мени уланыма тилегенни, гьали сиз кызыгьызыны бермей кьойсагьызы халкьны арасында мен ва мени уланым сьйдан тюшежекбиз. Сиз кьеп яхшы билесиз юртну менмен деген ерлеринден уланыма уьч кьатын алып тураман, шуланы бириси сама мени гелечилеримни гери ургьанмы? Бары да кьабул этип кызыларын бердилер.

Амма сиз буса, мени кьардашларым да болуп, йиберген гелечилерибизни тарыкьсыз багьаналар булан кьайтарып гелесиз. Бу иш недир? Мени хатирим екь буса, атабызны хатири сама екьму? Шунча хатирсиз кьардашлар боламы? Айтыгьызы гьали, мени булангы кьардашлыкьдан айырыласыз? Яда Айшатны Токьтаргьа беремисиз?

Агьмат, кьардашы Асгерни кьыйналагьанына кьарап, ону сьзлери бек таьсир этгенде айта:

– Кьардашым Асгер, мен сени хатирингни кьалдыргьынча, сени булангы кьардашлыкьдан айрылгьынчагьа етти кызым болуп, барысын да бирче тилесенг де бережекмен. Гелечилени де шо кьатынланы тарыкьсыз авлия сьзлери кьайтаргьан. Гьали дюнья бузулса да мени кызымны сизден башгьа гишиге бермежекмен. Бизден де геч. Бизге чыкьгьан ачувунгьу да кьой. Муна Айшат бугьонден сонг сизинки, не заман сьюсегиз де алыгьызы!

Асгер гетген сонг, Агьмат Жавгьаратгьа:

– Муна сени яманлыгьынгдан аз кьалдым уллу кьардашымдан айрыла туруп, гьрдюнгью шу айтгьан сьзлени, шулай сьзлени гьетергинчеге не этген де кьолай, – деп ачувланды, – Айшатгьа да билдир, оьзюню зукьари кьардашы Токьтаргьа оьктемлик этмеге ярамайгьанны, сен де гьазир болмагьа кьара. Тез заманны ичинде уллу тойлар да этип, Айшатны Токьтаргьа бережекбиз, – деди.

Жавгьарат пакьыр нечакьы уьзюрюлер гьрсетсе де, нечакьы тилесе де, огьар да эри ачувланып, урушуп кьойду.

– Мени сьзюм сьздюр, дагы огьар сьз-ёммакь тарыкь тюгюл. Гьали иш битген деп кьоймагьа герек!

Асгер гелгенден берли шекли болуп ариги уьйде тынглап турагьан Айшат, буланы бары да сьзлерин эшитген заманда, яш юрегине от тюшюп гетди. Анасы Жавгьарат да муну ягьына чыгьып, экиси де бири сьйлеп, бири тынглап, гезиклеп кьыйналып йыламагьа башладылар.

Айшат бу ишни кьурдашы Жаминатгьа да айтды. Жаминат да «бу иш болмагьа ярайгьан зат тюгюл» деп кьыйналып, Агьматны янына барып айтды:

– Гьалиги заманда бу сен этме сьюеген иш болмагьа ярайгьан иш тюгюл. Олай деген недир? Яхшы етишип де битмеген кызыгьышы, орта яшына

гелип турагъан адамгъа эрге берме ярамас. Айшат оъзю де Жамалутдинни суйген, экиси де бир-бирин бек сюелер. Жамалутдин де кѣп яхшы гъакъылы, герти адам болур йимик яш. Шулану гюнагъына гирмеге ярамас. Эгер сен тынгламай берсенг де, Айшат онда туруп болмажакъ. Къыйнала туруп, аврувлу болуп къалыр. Нагагъ кепсиз болуп, бир багъанасы болса, кѣп къатынлар ала туруп уйренген Токътар Айшатны устюне къатын алмагъа айланар. Шолай буса Айшат зая болуп къалажакъ. Къой сен, уллусу къызынгны шулай пуч этме, сонг сагъа гъѣкюнмеге тюшер.

Ол кѣп сѣйлеген заманда Агъмат урушуп йиберди:

– Гъы... Айшат Жамалутдинни суюе! Олай деген не затдыр? Ашама ашы ѣкъ, гийме опурагъы ѣкъ, гъар кимни секет, садагъасы булан яшап турагъан Жамалутдинге мен къыз беременми? Не берип ала о мени къызымны? Гъар заман Жавгъарат да башымны беззер эте. Жамалутдин-Жамалутдин дей туруп. Гъали сени де ол уйретип йибергендир! Бир зат да болмас, кѣп яхшы малы да булангъы, бай атасы да булангъы, оъзю ювукъ къардашым, кѣп яхшы улан Токътар. Жамалутдин йимик ачдан оълеген етим туююл. Токътардан яхшы улангъа минг яшаса да бармас бирев де, мен де дюнья бузулса да башгъа гишиге Айшатны бермежекмен. Кѣп сѣйлеп мени башымны инжитмегиз, бу иш болуп битген. Бугъар дагъы сѣйлемекден пайда ѣкъ.

Жаминат муну англавсузлугъуна юреги ярылып, Айшатны ягъына гелип, Агъматгъа нечакъы сѣйлесе де пайда ѣкъну билген сонг, Айшатгъа айта:

– Гъали бу ишге гъакимлик ѣлу булан туююл дагъы амал ѣкъ. Гел, къызардашым Айшат, биз прокуроргъа ва женотделге шу ишни гъакъындан арза берейик, «имансызны гъакъындан динсиз гелир» деген йимик, Агъматны гъакъындан да прокурор гележек. Бу ишни ол бузса туююл, дагъы ѣл ѣкъ.

Айшат гѣзлеринден тѣгюлюп гелеген гѣзьяшларын да сибирип:

– Къой къызардашым, Жаминат, биз олай ишни этебиз деп урунсакъ, атам мени бирев де билмейген кюйде оьлтюрюп къояр, – деди. Сабурлукъ этип чыдап туражакъман. Нечакъы айтса да, шу анамны хатири бар. Шону юреги бузулагъан затны этмеге хыялым ѣкъ!

Шолайлыкъ булан Айшат да, анасы да даим къыйнала-йылай туруп, хыйлы заманын йиберсе де, оьзлер айтагъан мурадына етишмежегин биллип, чарасыз болуп токътадылар.

Бу вакътилерде Асгерлерден янгы гелечилер де гелип, къалымын да сѣйлеп битген сонг, хыйлы алтын-гююш, шекер, кампет йимик алагъожалар да гелип, Айшат мекенли гелешинип, 15 гюнден той да этип, Токътаргъа баражагъы токъташылгъан эди:

ТОЙГЪА ГЪАЗИРЛИК

Асгерлер алгъам къалынын да йиберип, тойгъа гъазирлик гѣрюп, эки гамиш де союп, кѣп халкъны да чакъырып, бозалар да этип, арбагюн той этебиз деп онгарылдылар.

Токътар да янгы юн чепкен де этдирип, алтын сув берилген гююш гъазирлер де алып, опуракъ жувагъан сапун булан бетин де жувуп, тезден берли юлюнмеген сакъалын да юлютюп, мыйыкъларын да буруп, яхшы оьктем гиев болуп гъазир болгъан эди.

Айшат буса даим йылавда, къайгъыда, оъзю суйген Жамалутдинден айрылып, бир орта яшына чыгъып турагъан, гъайван йимик бир адамгъа, сатылгъан къулну гысабында болуп барагъанына къыйналып, юрегине не

тюрюлю гыслер геле башлай, бир зат кьолундан гелмей, «кьой мен бираз нап да тегюп, яллап олюп кьалайым» деп токъташа.

Анасы гелип гезлеринден бюртюк-бюртюк болуп агъылып гелеген гезъ-яшларын да сибире туруп, Айшатгъа тилемеге, насигъат бермеге башлады:

– Юрегимни кьуванчы, гезюмню нюрю, аявлу кьызым, Айшат, атанг сагъа этеген зулмуну нечакъы да терс гёрюп, мен этмеген гъаракат кьалмады. Не этсем де, не айтсанг да, урушуп, сёгюшюп тындырып кьоя, не этсек де, ол тынгламажакъ. Шугъар гёре сен сабурлукъ этип болмай, бир балагъ этип кьояр деп кьоркъаман. Сенден тилеймен – сабурлукъ эт! Гъар бир адам сабурлукъ булан тюгюл мурадына етмеген. Сен де мени хатирим учун сабур этмеге герексен. Гъали болгъунча атанг гёрсетген азаплар да магъа таман. Сени кьыйынлыгъынгни да мени зайып болгъан кьаркъарама юклеме, Аллагъ буюрса, сабурлукъ булан муратгъа етишмеге умут эт.

Айшатны анасына языгъы чыгъа:

– Аявлу анам, озокъда, магъа нечакъы кьыйын болса да, менден эки пай да артыкъ сени кьыйналагъанынгни билемен. Сен не айтсанг да этмеге гъазирмен. Амал буса сени пурманынгнидан чыкъмажакъман. Сен айтгъанлай, бар затны башы сабурлукъ экенге, мен де сабурлукъ этежекмен.

ТОЙ

Тойгъа белгиленген арбагюн етишди, накъыра-зурнайлар, аргъанчылар булан кёп халкъ да жыйылып, Асгерни уланыны тоюн этмеге башладылар.

Тоқтар да, гиев экенге гёре, уьунден де тайып, «Къачан Айшат булан гёрюшер экенмен» деп токътагъан эди.

Агъматлар да, башлап этилеген яхшылыкъ гюнюбюз деп, кёп халкъны да чакъырып, аргъанчылар да гелтирип, абзары бузулуп барагъандай йимик тою бар эди.

Амма Айшат да, Жамалутдин де буса къайгъылы денгизлеге чомулуп, юреклерни дертден толуп, «къайдан да анадан тувдукъ» деген гьалгъа тюшген эдилер.

Бары халкъ «той» деп сююнуп, кьуванып авул хоншуларындагъы кьызлар да жыйылып: «Айшатгъа кьуда кьызлар болабыз,» – деп гийинип, тагъынып айлана.

Асгерлерден гелген кьудалардан: «Дегиз! Гелинни арбагъа миндиригиз!.. Геч бола тура!» – деген тавушланы эшитген сайын, Айшатны юрегинде яллайгъан оту гючлю болуп, бирден-бир кьыйналмагъа башласа да, озь-озьуне маслагъат этип чыдап токътады.

Шу вакътиде кьудакъызлар, абай кьатын булан бирче Айшатны гийиндирип, гъар бир затны онгарып, гелин учун гъазирленген арбагъа миндирдилер.

Айшат къайгъы басгъан юрекни яллайгъан отуну тавушуна тынглап бюртюк-бюртюк болуп тегюлюп гелеген гезъяшларын да сибире туруп, арбаны ичинде олтурса да, озью суйген досу Жамалутдинден ва ону хыялларындан башгъа гьеч затны юрегине гелтирмей эди.

Жамалутдин мактапны терезесинден къарап, озьюню аявлу досу Айшат минип барагъан арбаны гёргенде, гезлери къарангы болуп, юрегине от тюшюп, башындан гъакъылы гетип, авлия гиши йимик къагъ болуп, озью де билмейген гьалда гелип муаллими Жаминатны уьунде олтурса да, олтургъан еринден туруп болмайгъан гьалда кьыйынлыкъда эди.

Муну бу гялын гёргенде, Жаминат Жамалутдинге языгъы чыгъып, янтаймагъа ер де салып, тутуп асталыкъ булан атив насигъатлар да этип ятдырып, озь-озьуне айта:

«Къарагъыз бу дюньядагъы гъайгевлюкге, бу халкъланы авлиясына, бу янгы ачып гелеген гюл чечек йимик этишип гелеген яшланы башындагъы гялгъа къарагъан гиши бу халкъланы ичинде инсанлыкъ бар деп айтмагъа ярармы? Буланы англавсузлугъуна, билимсизлигине намусу бар адам чыдармы? Бу бизин халкъ булай зулмулардан къачан къутулажакъ?»

Жамалутдин ашам болгъан заманда уьуне барып, башына гелген къыйынлыкъдан не ашап болмай, не дарсына къарап болмай, ичиндеги ялайгъан отуну тавушуна тынглагъан гялда ятып къалды.

Аявлу анасы уланыны бу гялына къарап, бюртюк-бюртюк этип гёзь-яшларын да тёгюп, йылайгъан гялда нечакъы насигъатлар этсе де, Жамалутдинге гъеч бир де кар этмей:

– Къойсана, анам, иш о ерден оьтген, шунча насипсиз жанны – мени дюньягъа чыгъармагъан болгъай эдинг.

Айшат минген арба эки-уьч сагъат юрюген сонг, Токътарланы махисине этишип токътады. Махиде бузулуп барагъанда йимик той, аргъанчылар, зурнайчылар булан арбаны алдына чыгъып, бирлери бийий, бирлери йырлап, тапанчалар атып, къоз-шекерлер чачып битгенде, Айшатны арбадан тюшюрюп уйге, чубулдурукъ дейген бир шаршавну артына гийирдилер.

Жыйылгъан халкъ шулай той, йыбав булан гече геч болгъунча тургъан сонг, бары да гелинге савбол да этип, гъариси озь ерлерине къайтдылар. Абай къатын да, къудакъызлары да булан бирче Айшатны уьюнде гиев тепсисин, гъар бир затын да онгарып битген сонг, Айшатгъа гелин этмеге тюшеген кюйлени де уйретип, янгыз уйде де къоюп, башгъа уйлеге чыгъып тозулдулар.

Айшат янгыз уйде де къалып, озью орамда гёргенде де къоркъагъан, гёрме суймейген Токътар гелип озьуне этежек зулмуларын ойлашып йылайгъан гялда: «Токътар гелгинчеге оьлюп сама къалгъай эдим, шу балагъдан къутулмагъа» деп бётгёбен тюшюп ятып турагъанда, эсирген кюйде Токътар ва муну къурдашы Хосар да гелип, Айшатгъа тюрлю-тюрлю къолайсыз ихтилатлар да эте туруп, абай къатын онгарып гетген гиев тепсиде олтуруп, булар экиси де ашагъандан сонг, Хосар Токътаргъа «булай-алай» деп намус да салып, чыгъып гетди.

Токътар тезден берли дамагъы булан къачан болур экен деп къаравуллап турагъан гечем гяли гелди, мурадыма этишдим деп, эсирген кююнде Айшатны билегинден, къаркъарасындан тутуп къарап, Айшатгъа:

– Гъай мени кёп сюеген досум, Айшат, муна шулай бизин йимик болур насиплилер. Мен сени гиччи заманынгдан берли сюе эдим, уллу болгъанда шуну гъеч гишиге къоймасман деп этген ваьдам да бар эди. Муна гяли мурадыма этишдим, – деп, нечакъы авлия-авлия сёйлесе де, Айшат гъеч бир зат да англамай, гъакъылдан тайгъан къагъы гиши йимик болуп, йыгъылып къалмагъа аз-аз къалып тура эди.

Токътар чыдап болмай, тутуп Айшатгъа тюрлю-тюрлю зулмулар этмеге урунгъанда, Айшат эсден тайып йыгъылып къалды.

Шу гечеден башлап, Айшат авруп, тёшекге тюшюп, гюн сайын авруву гючлю болуп, азып, ирип, битип, къуругъан сюек йимик тёшекге тюшюп къалгъан эди.

АЙШАТНЫ УЬЮНЕ КЪАЙТМАКЪЛЫГЪЫ

Айшатны авруву гюн сайын кёп болагъанлыгы саялы, Токътар ва атасы мундан пайда болмайгъанны билип: «Бизге сыйырлар савмагъа, къуллукъ этмеге адам тарыкъ, бу аврувлу сюекни сакълап турабызмы,» – деп эки ай гетмеге де къоймай Токътаргъа башгъа къатын да алып, Айшатны авруйгъан гъалында арбагъа да миндирип, атасына йибердилер.

Айшат нечакъы авруса да, шо балагъдан къутулуп атасыны уьюне барагъанын билгенде, бек шат болду.

Жавгъарат аявлу къызыны бу къыйынлыкъгъа тюшюп, булай бек авруп, азып, сюек болуп гелгенин гёргенде, юреги ярылып, бек къыйналып, Агъматгъа айта:

– Муна, гёр, алтын бюртюк йимик, шуну аврумагъына, шунчакъы бузулмагъына, сени биревге де тынгламай этген авлиялыгъынг себеп болду. «Къардашлыкъдан айрылайымы?» дей эдинг, муна гъали айрылмадынгмы? Сен айрылмасанг да, Асгерлер айрылды. Гёремисен, эки айгъа сама чыдап болмай, шоссагъат янгы къатын алдылар харж чыгъа деп бир керен сама да шагъардан докътур гелтирип, Айшатны аврувуна къаратмадылар. Шулай къардашлар болгъунча, болмай къалгъаны къолай.

– Къайырмас, бизге Аллагъ шулай язгъандыр, – деп маслагъат эте Агъмат. – Гъар нечик де айып менде къалмады. Оьзлерде къалды. Гъали энниги адамлар магъа «къардашларына оьктемлик этип къызын бермей къойду» деп айып этмес. Этеген айыбын «бир-эки ай сама сакълап болмай» деп Асгерге этежек. Бизге де Аллагъ язгъаныдыр, ол язгъанны гёрмесе къутулмас.

Айшат аврувлу болуп къайтгъанын эшигип, Жаминат гелип сюеген къурдашы Айшатны авруйгъанына ва ону къыйналагъанына, пуч болуп дёнюп къалгъанына къарап бек языгъы чыгъып, къыйналып, Жавгъаратгъа айта:

– Тез заманны ичинде не ерде уллу билимли докътур бар буса да гелтирип, сав этмекни къайгъысын этмеге герек. Булай узакъ къалгъан чакъы муну авруву артса тюгюл, къолай болмажакъ. Нечакъы харж чыкъса да, къызгъанмагъа ярамас. Мен тангала шагъаргъа бараман. Мени булан сен де гелсенг, айланып докътурланы бир яхшы билимлисин гелтирер эдик.

– Озокъда, муну гъали булай къоймагъа амал ёкъ. Не эте буса да, тез къолай болагъан амал тарыкъ. Нечакъы тарыкъ болса да о ягъын Агъматгъа да етме къоймай оьзюм тюзелтежекмен. Тангала Магъамматбеклени арбасын да екдирип барайыкъ, сени танышларынг да бардыр, оланы кёмеклиги де тиер бугъай, – деп хыйлы заман булар бир-бирине кант этген сонг Жаминат: – Гече де бола тура, – деп уьюне къайтды.

Уьюнде олтуруп Айшатны аврувуна, ону къыйналагъанына бир яндан Жамалутдинни охувундан да айрылып къала турагъанына къыйналып, ойлаша турагъанда: – Яраймы муаллимим, – деп Жамалутдин гелди. – Айшатны гъалы нечикдир? Къолай болур йимикми? Кёп азгъанмы? Къыйналамы?

Жаминат Айшатны аврувуна къарап, умут уьзсе де, Жамалутдинни юрегин алмакъ учун: «Ёкъ, хари, ончакъы аврумай, гъали тез сав болур деп умут этебиз, тангала докътур да гелтирип къаражакъбыз, ончакъы олай гючлю авруву ёкъ, – деп, Жамалутдинни гёнгюн алып ёлгъа салды.

Эрген Жавгъарат да, Жаминат да шагъаргъа барып танышларына сорап, ич аврулагъа къарайгъан адамны гелтирип, Айшатны гёрсетип айтдылар:

– Гьар нечик буса да, шо кызны сав этсенг, сагъа суйген къадар гъакъ бережекбиз, сени къолунгдан гелеген затны эт!

Докътур Айшатны гьар бир ерине къарап, муну аврувун ушатмай, ариги уйге чыгып Жаминатгъа айтды:

– Бугъар кёкюрёк аврув къабунгъан. Муну авруву яхшы тююл, сав болагъангъа ошамай. Гъали болгъунчагъа кьоймай, бироз тез авруву билингендокъ, айтгъан бусагъыз чы, сав этмеге амал болур эди. Гъали чи мен сав этемен деп бойнума алып болмайман. Ким биле, къолай болуп къалса ярай. Шу дарманланы ичире туругъуз. Шу дарманлар битгенде, магъа айтарсыз, бирдагъы гелип къарарман, – деп гетди.

Жавгъарат докътур айтгъан затланы англап болмай, алгъасап Жаминатгъа:

– Не деди? – деп сорагъанда, Жаминат Жавгъаратны кыйнама суймей:

– Шу язгъан затланы ичире туругъуз, узакъ къалмай сав болуп къалыр деди, – деп, дарманлар язгъан кагъызны да берди.

– Тез адам йибери, аптектен шу дарманланы гелтирме герек! – деп кагъызны да Жавгъаратгъа берип, Айшатны ягъында олтуруп: – Гъали сав болуп къалажакъсан. Докътур язгъан дарманланы гелтиргенде шу кагъызда язылгъан кюйде гезиги булан ичерсен, – деп, сёйлей турагъанда, озюнню савболмажакълыгъын билеген, озюнден умут узген Айшат:

– Кёп сюеген аявлу кызардашым, Жаминат, ким не затлар айта турса да, мени гъалымны менден яхшы гъеч гиши билмежек. Кёп яхшы билемен, дагъы кыйтып, сав болуп, менден адам болмажакъ. Гъали мен озюмден умут узгенмен. Мени язгъым чыгъагъан бирев буса, о да Жамалутдиндир. Ону гъалы нечикдир? Кёп кыйналамы? Охума сама гелеми? Шогъар айтып, англагып, шо озюн языкъ этмейген кюйню этсенг. Охувларына да пуршав болмайгъан амал болур эди. Бугюнню заманны ачып гелеген чечеги йимик улан. Халкъны пайдасы учун чалышажакъ, халкъгъа илму-билим бермеге болажакъ бир бажарывлу уланны пикрису, ою бузулуп пуч болуп къалармы экен деп ойлашып нече де кыйналаман, аявлу кызардашым, Жаминат. Гьар не ёлда буса да сен шугъар бир амал этип, языкъ болмайгъан кюйню эт. Мен гёрген кыйынлыкълар да таман. Жамалутдинни гюнагъына да гирмейим. Огъар да зарал этген адам болмайым, – деп Жаминатгъа кёп тилеп, озюнню аявлу досу Жамалутдинни аманат этди.

Жаминат Айшатны гёнгюн алмакъ учун:

– Недир, хари, озюмден умут узгенмен дейген сёз?! Вёре, олай затланы юрегинге гелтирип, негъакъ кыйналма. Узакъ къалмай гъали тез заманны ичинде сав боларсан. Озюнгню юрегингдеги муратларынга етишерсен, Жамалутдин де сенден умут узмеген, сав болгъандокъ сени кёп сююп алажакъ. Экигизге де башгъа шагъарлагъа барып, охуп илмугъузну артдырып, герти ёлдашлар болурсуз. Шу халкъны ичиндеги англавсузлукъну, билимсизликни тайдырмагъа чалышагъан адамлар болуп чыгъарсыз. Сиз чи гъали яшларсыз. Бизин къарангылыкъда къалгъан халкъыбыз сизин йимик англавлу, билимли адамланы къаравуллай, кёп умутлар бар. Узакъ къалмай муратларыгъызгъа етишежексиз. Энниден сонг сама насиплилерден болурсуз, – деп хыйлы сёйлеп, Айшатны гёнгюн де алып, уьоне гелип, яшланы тептерлерине къарап турагъан вакътиде эшик къагъылды. Жаминат туруп эшигин ачгъанда, Жамалутдинни гёрюп:

– Гел, ичине гир, – деди.

– Маргъаба, муаллимим, – деп, гелип Жаминат гёрсетген шанжалда олтуруп, Айшатны гъалын, аврувун сорамагъа башлады.

– Нечикдир, Айшат кьолай болгъанмы? Докътур берген дарманларын ичдими? – Воллагъ, муаллимим, мени юрегимден Айшатны къайгъысы таймай. Гюн сайын ону суймеклик менде артса тюгюл, кемимей. Алдын йимик, дарсларыма къарап да болмайман. Даим ойлаша къалып тураман!

Жаминатны бугъар языгъы чыкъды:

– Айшатны гъалы яман тюгюл, кьолай болур йимик. Докътурлар дарманлар да берип, шоланы ичип тура. Буса да мен сагъа айтаман; сен гъали де яшсан. Бек къаст этип, охуйгъан заманынг, болгъан чакъы гъаракат этип охумагъа герексен. Юрегинде ою, пикрусуну кеп адам бир заманда да охуп болмай. Шогъар гере сен юрегингдеги къайгъыны-ойну тайдырмагъа къаст этмеге герексен. Гересен бизин халкъны нечакъы артда кългъанын. Илмудан, маданиятдан гъеч бир де пайы екъ. Бырынгы эсги адатлар булан юройлер. Буланы бу гъалына гъар бир гезю ачылгъан адамны языгъы чыгъажакъ. Гъалиден сонг биз борчлубуз халкъбызны шу къарангылыкъны тузакъларындан кьутгъармакъ учун бар гючюбюзню салып чалышмагъа, халкъ учун чалышмакъ – бары англавлу миллетлени ичинде сыйлы болуп гелген бир уллу ишдир. Шугъар гере, халкъ учун чалышмакъ учун да илму-билим болмагъа герек. Сен гъали эки айдан бизин мактапны битдирежексен. Муну битдирген сонг, мен де кемекек этип, сени оър мактаплагъа йиберебиз. Онда да бир нече йыллар охуп, герти илмулу адам болуп гелерсен. О заманда нени де бажарагъан, бютюн халкъны пайдасы учун чалышагъан бир герти адам болурсан. Айшат да гъали де яш, сенден де гиччи, сав болса да, энни дагъы гишиге бармажакъ. Сен нече йыл охусанг да, сагъа къарап токътажакъ. Мен айтагъанны англап, юрегингден Айшатны пикрусун да аз этип, халкъ учун оъзюнгню яшавунгню кьурбан этген бир адам гъисап этип, бек гъаракат этип охумагъа чалыш. Артда да гъекюнмежексен, – деп кеп насигъатлар этген сонг, Жамалутдин ойлашып, терен ойлагъа тюшюп, муаллими айтгъан сёзлени арив гёрюп айта:

– Озокъда, мен билемен – охумакъ, илмулу болмакъ, пайдалы уллу бир иш! Гъар нечик болса да, охумай турмагъа мени къастым да екъ. Халкъны шу къарангылыкъда кълмакълыгъына да мени бек юрегим авруй. Амма не этсем де, Айшатны юрегимден тайдырып болагъангъа ошамайман.

– Таяр, сен герти юрегингни илмугъа бакъдыр, чалышмагъа гъаракат этсенг, юрегингден таймаса да, аз болур. Илмуну суймеклигингни ондан оздуруп, гючлю этип болурсан!

Шу гюнден башлап Жамалутдин гюн сайын чалышып, мактапны ичинде биринчиликни къазанып, эки айдан сонг мактапны да битдирип, яз каникулгъа тозулгъанда, оъзю баражакъ оър мактапланы программаларын алып, шолар булан чалышмагъа башлады.

АЙШАТНЫ ОБЛЮМЮ

Къышны сувукъ гюнлери битип, язбашны арив йымышакъ гъавасы, яшыллыкъ, тереклени чечек ачмакълыгъы, тюрлю-тюрлю кьушланы сарнайгъан тавушлары бютюн махлукъатны йыбанчлы кьуванчлы бир гългъа салгъан заманда, языкъ Айшатны кекюрек авруву гюн сайын авурлашып, нечакъы докътурлар гелтирсе де, дарман этип болмайгъан, кьолайлыкъгъа къайтмайгъан бир кыйынлы гългъа тюшген эди.

Айшат оъзю тез заманны ичинде дюньядан гетежегин билип, бек авялу болгъан кьурдашы Жаминатны чакъырып, оъзюню ахыр сёзлерин

айтмагъа ва аявлу досу Жамалутдинни аманат этип, огъар насигъат ёлунда язгъан кагъызын аманат этмеге сююп гиччи кызардашы Сакинатгъа:

– Барып Жаминатгъа бизге гел деп айт, – деп Жаминатлагъа йиберди.

Жаминат Айшатны бек авруйгъанын ва тез заманны ичинде дюньядан гетежегин билегенге гёре, шоссагъат гелип, Айшатны башлыгъында олтуруп:

– Кызардашым Айшат, нечиксен? Аврувунг къолай болгъангъа ошай, яхшы гёрюнесен, гъали язбаш, бютюн табиат уянгъан, бары махлукъатны юзюнде бир тюрлю сююнчлюк гёрюнмеге башлагъан. Язбашны гъавасы сени де къолай этер бугъай, – деп, Айшатны гёнгюн алмакъ учун хыйлы заман сёйлеген сонг: – Аявлу кызардашым, Айшат, айт гъали, не къуллугъунг бар?

Айшат гъаран сёйлейген тавушу булан:

– Кёп сюеген, жанымдан да артыкъ гёреген, бары кыйыныма, тынчыма табылагъан азиз кызардашым, Жаминат, мен гъали ол сен айтагъан ерлерден оьтгенмен. Бугюнлер сизин булан ахырынчы гёрюшеген гюнлерим болмакълыгъы магъа белгили. Шогъар гёре, гъали болгъунчагъа гёрюп, тоюп болмагъан, сизин гёрейим ва сизге арт сёзюмню айтайым деп чакъыргъан эдим. Озокъда, бу дюньяда гъеч бирев къалмажакъ. Буса да, гёресен, бизин халкъны арасындагъы эсги адатлар саялы мени йимик хыйлылар яш жанларын къурбан этгенлер. Ва энниден сонг да шу гъалында къалса, дагъы да минглер булан этежеклер. Шогъар гёре энниден сонг бизин халкъны арасындагъы шулай ишлени, эсгиликни варислигинден къалгъан бузукъ, авам гъакъылланы орталыкъдан тайдыражакъ адамланы тарбияламакъ сизин йимик муаллим ва муаллимлени чалышмагъы булан болажакъ. Гючюгюзюню салып, чалышып, шо бузукълукъланы кюрчюсюнден ёкъ этер йимик гележек яшланы гъазирлегиз. Гъали мен сагъа ахырынчы савболумну этмек булан бирче мени кёп сюеген аявлу досум Жамалутдинни сагъа аманат этемен, – деп хыйлы сёйлеген сонг, дагъы артыкъ сёйлеме чакъы къудраты ёкъгъа гёре, Жамалутдинге язгъан кагъызын да берип: – Савбол, кёп савбол, кызардашым, Жаминат, – деп, башын ястукъгъа салып, аврувуну гючюнден агъ урма башлады.

Жаминат оьзюню аявлу къурдашы Айшатны бу гъалына къарап ва ону авзундан чыкъгъан сёзлери бир белгили алим адамны сёзлерине ошайгъанына бек тамашалыкъ этип, артыкъ даражада языгъы чыгып, оьзюнден изнусуз бюртюк-бюртюк болуп гёзлеринден тёгюлюп гелеген гёзьяшларын да сибире туруп айта:

– Азиз кызардашым, Айшат, озокъда, бу дюньяда гъеч бирев де къалмажакъ. Бютюн махлукъ оьз гезигинде бу дюньяны къоюп гетежеклер. Буса да гъали де къолай болуп къалсанг да ярай. Жамалутдин де гъали яхшы охумагъа башлагъан. Халкъ учун чалышажакъгъа ва оьзюню жанын шу ёлда къурбан этежекге де сёз де берип, герти бойнуна алгъан. – Савбол кызардашым Айшат, къайтайым, – деп, ойгъа батгъан гъалда гёзьяшларын да сибире туруп, уьуне гелип бир яш йиберип, Жамалутдинни чакъырды.

Жамалутдин гелген сонг, огъар насигъатлар да этип, Айшат берген кагъызын Жамалутдинге берди.

Жамалутдин кёпден берли гёрмеген аявлу досундан гелген кагъызын ачып, муаллимини да ягъында охумагъа башлады.

КАГЪЫЗ

Жан досум, Жамалутдин,
Артыкъ кѣп суюдюм сени,
Гъали сагъа язагъан,
Арт васиятым мени.
Гѣресен, бизин халкъны
Илмудан гъеч пайы ѳкъ.
Ёлбашчылыкъ этмеге,
Болагъан адамы ѳкъ.
Эсгилик, къарангылыкъ,
Бизин халкъны къуршагъан.
Бу дюньяны устыюнде
Миллет ѳкъ бизге ошагъан.
Сендей яш игитлеге,
Бек харлы бизин улке.
Чалышмагъа герексиз,
Гирме къарамай уйге.
Халкъ учун чалышмакълыкъ –
Уллу насип, билесен.
Шо яхшы ишни эт деп,
Тапшураман сагъа мен.
Яхшы ойлашып къара,
Гетген халкъны гъалына.
Бары намусун сатгъан,
Бу дюньяны малына.
Мал деген къолну кири,
Жувгъанда ѳкъ болагъан.
Илму дюр инсан учун
Гъар ерде табылагъан.
Бек чалышып къаст этип,
Илмулу болма къара.
Бош хыялгъа алданып,

Вѣре, болма авара.
Инсанны даражасын
Илмудур артдырагъан.
Гѣзю ачыкъ миллетлер
Къаст этип ахтарагъан.
Кѣпден суюген яш досум,
Тапшураман мен сагъа,
Оъз-оъзюнгню тас этмей,
Бек чалышмагъа къара.
Къара сен романлагъа,
Бизден нечелер гетген.
Бу халкъланы ичинде,
Аздыр муратгъа етген.
Айып этме, жан досум,
Насигъатлар этген деп,
Юрегингни бузма сен
Жандай досунг гетген деп.
Умут этемен сенден,
Васиятым этер деп,
Негъакъ заман йибермей,
Тюз ѳл булан гетер деп.
Мени сенден тилевюм,
Сен менден гечмеклигинг,
Ахыргъы сѣзлеримни
Тамам юрютмеклигинг.
Ахыргъы напасымда
Сагъа савбол этемен.
Халкъ учун чалышмагъа
Сени къоюп гетемен.

Айшат

Жамалутдин кагъызны охумагъа башлагъандокъ гѣзлеринден изнусуз тѣгюлюп гелеген гѣзьяшларын сибире туруп, аявлу досу язгъан кагъызны охуп битгенде, юрегинде яллайгъан отну гючлюлюгюнден адагъан адамны йимик муаллимине къарап токътай.

Жаминат да бугъар языгъы чыгъып:

– Гѣресен, сени кѣп сюеген аявлу досунг, оъзюню арт сѣзлеринде де сагъа халкъ учун чалышмакълыкъны тапшура. Айшат артыкъ гъакъыллы, терен пикрулу, гerti намуслу, бек англавлу адам болмакълыкъы шу сѣзлеринден белгили. Шо саялы, гъали сагъа герек болажакъ, бютюн юрегингдеги эсги хыялланы, пикруланы ташлап, сени кѣп сюеген аявлу досунг Айшатны арт сѣзлерин ерине етишдирмек учун чалышмагъа. Гѣресен, сени суюмекликден кѣкюрек аврувгъа тарып, оъзюню бары савлугъун къурбан этген досунгню васиятын ерине етишдирмек учун чалышмасанг, сенден гerti намуслу адам болмас. Сени ва Айшатны таныйгъанлар ва гъалыгъызны билеген мени йимик адамлар сагъа айып этер, энни сагъа дагъы ѳл ѳкъ, оъзюнгню намусунг булан бек чалышып, къаст этип охуп илму алып, илмунгню халкъны пайдасы учун къолламагъа герексен.

Жамалутдин кѐп ойлашып, терен ойлагъа тюше:

– Гьюрметли муаллимим, герти сен айтагъан. Аявлу досум Айшат айтгъан насигъатланы мен кѐп ашив гѐрюп бойнума аламан. Шогъар гѐре, гъали мен дюньяны алдатывларына есир болмажакъман. Сиз этген насигъатларыгъызны ерине етишдирмек учун болгъан гючюмню салып чалышажакъман. Гьюрметли муаллимим, Айшатны напаслары битип, суюкюмлю къаркъарасыны къан тамурлары токътап, айтгъан сѣзлени англамайгъан болгъунча, нечакъы къыйын болса да, Сиз Айшатгъа мен оъзюню васиятларын тамам этмек учун, бары гючюм булан чалышажагъанымны ва бютюню оъмюрюмню ичинде оъзю язгъан сѣзлени унутмай, янымда сакълап, яшавгъа чыгъармакъ учун бютюню оъмюрюмню багъышлажагъымны билдиреген шу мен язгъан бир-эки сатыр язивларымны да етишдирсенг, магъа уллу бир къуллукъ этген болажакъ эдинг!

Жаминат бугъар бек языгъы чыгъып:

– Кѐп яхшы, неге этмеймен, сизин учун этежек къуллукъгъа мен эринмеймен. Мени къолумдан геле буса, сизге не яхшылыкълар да этер эдим, – деп, Жамалутдин язгъан кагъызны да алып Айшатлагъа барып, Айшат ятгъан уйге гирип бара. Айшатны авруву гючлю болуп гъаран сѣйлейген даражагъа чыкъгъанын гѐрюп, янына барып олтуруп:

– Аявлу къызардашым, Айшат, нечиксен? – деп сорагъанда, Айшат гѐзюню ачып:

– Гѐресен, къызардашым Жаминат, янгы уюме бармагъа гъазирлик гѐрюп тураман. Не этдинг, мени аманатымны Жамалутдинге тапшурдунгму? – деп сорады.

– Тапшурдум, къызардашым Айшат, кѐп рази болуп сен этген васиятланы да тамам этмек учун чалышажакъгъа сѣз де берип, магъа тилеген эди, Айшатгъа билдир, мен оъзю этген васиятланы тамам этмек учун бютюню савлугъумну къурбан этежегимни ва оъзюнден де артыкъ даражада рази экенимни, шу кагъызны да язып сагъа берирсен деп мени йиберген эди.

Айшат кагъызны къолуна да алып, астаракъ авзуна элтип оьпме де оьбюп, аврувуну гючюнден ачып охуп болмай, гъаран чыгъагъан тавушу булан:

– Къызардашым Жаминат, мени шу кагъызны ачып охума чакъы къудратым ёкъну билесен. Сен ачып охуп, магъа англатсанг, шу арт минутларымда аявлу досумну сѣзлерин эшитер эдим, – деп кагъызны Жаминатгъа багъып узатмагъа да болмай токътады. Жаминат бугъар языгъы чыкъмакълыкъдан тѐгюлюп гелеген гѐзьяшларын сибирип, Жамалутдин язгъан кагъызны охумагъа башлады:

КАГЪЫЗ

Савбол, кагъызынг охуп,
Жавап язаман сагъа,
Гюлдей исбайы боюн,
Унутма къыйын магъа.
Яшдан суюген жан досум,
Къыйын зат экен сююв,
Нечик болур дюньяда,
Сенсиз яшажакъ кююм.
Огъ, нече де къыйын зат,
Янгызлыкъда яшама,
Мен рази тюгюл эдим,
Сенсиз ерде яшама.

Бары мурадларымны,
Кюрчюсюнден пуч этдинг,
Кѐп насигъатлар этип,
Яшамагъа борч этдинг.
Къыйын затдыр суюмеклик,
Инсанны эсин алагъан,
Мендей языкъ болурму?
Сенден артда къалагъан.
Мени яп-янгыз кьоюп,
Оъзюнг гетип барасан.
Кѐп васиятлар этип,
Уллу намус саласан.

Мен гѳреген халкъыбыз,
Кѳп къарангыда къалгъан,
Яш досунг Жамалутдин,
Чалышма бойнуна алгъан.
Олтургъан столумда,
Ойлаша туруп къалдым.
Сен этген васиятны
Юрютме бойнума алдым.
Халкъ учун чалышмакъда
Жаным къурбан этермен.
Сагъа берген сѳзюмню,
Амал буса кютермен.
Сен магъа тапшургъан сонг,
Гъеч де рагъат ятмасман.
Аманатынгны этмей
Намартлардан болмасман.
Сен айтгъан ѳлдан тайман,
Сѳзюнгню ерде къойман.
Васиятынг юрютмей,
Ялгъанчы ѳлдаш болман.
Бизге булай язгъандыр,

Айрылышып гетмеге,
Тапшургъан аманатынг,
Чалышарман кютмеге.
Узакъ сапар чыгъасан,
Ёлдашынгны ала гет,
Жанымдай досум, Айшат,
Юрегингни рагъат эт.
Савбол кагъызынгны алып,
Охудум юрек салып,
Башгъа ишге къарамасман,
Бош хыялгъа алданып.
Рагъат ят ятывунгда,
Унутма, вѳре, мени,
Энни мени мурадым,
Тюшюмде гѳрмек сени.
Дагъы бизге гѳрюшмек
Бу дюньяда болмажакъ.
Этген насигъатларынг
Бири ерде къалмажакъ.

Жамалутдин.

Аявлу досу язгъан кагъызны охуп битгинчеге оъзюню шунча къыйынлы болгъан аврувун унутгъан гъалгъа тюшюп, агъ.... огъ, дейген тавушун да гесип тынглагъан Айшат, аявлу досу Жамалутдин язгъан сѳзлени барысын да тамам англап болмаса да, бир хыйлы ерлерин англап, ону оъзюнден сонг янгыз къайгъы-дертни ичинде къалажагъын ойлап, артыкъ даражада языгъы чыгъып, гъаран чыгъагъан авазы булан:

– Азизим, Жаминат, гѳресен, бу дюнья нечик зулмучудур, шу зулмулга инсан нечик чыдамагъа болур. Бизин йимик насипсиз, талайсыз тувгъан яшлар болармы? Бир гюн гѳрмей, бир мурадгъа етишмей гетип барабыз дагъы, – деп зарланды.

Бирден-бир авруву гючлю болуп, сѳйлеп болмайгъан даражагъа чыгъып ахыр тынышлары алмагъа башлагъанда, тюрлю ишаралар булан оъзюню къыйынлыгъын ва къалгъан мурадлары халкълагъа англагъа суйсе де, гючу етишмейген даражагъа чыгъып:

– Огъ... огъ..., зулмучу дюнья, авам халкълар, ахыры бир гюн сама да гѳзюгюз ачылыр бугъай... шу къарангылыкъдан къутулуп, эркин, ярыкъ, мадани яшав булан яшайгъан гюнлери гиз де болур бугъай... огъ..., огъ..., авамлыкъ, авамлыкъ огъ сув... сув... деп Жаминат къурдашы авзуна тамыздыргъан ахырынчы къашыкъ сувну да ютгъуна туруп, къыйынлы гъалда алынагъан тынышы гесилип, арив къаркъарасын ишлетеген къан тамурлары тартылды. Къара гѳзлеринден бюртюк-бюртюк болуп гѳзьяшлары да чыкъгъан гъалда гѳзлери де юмулуп, сувугъан сюек болуп оъзюню борчун тамам этди.

Анасы ва башгъа къардашлары жыйылып йылап, уллу яслар этип, гъайванлар союп, кѳп садагъалар да этген сонг, къабурлагъа элтип азиз къызыны янгы ачгъан гюл чечекдей назик къаркъарасын къара топуракълагъа тапшурдулар.

АГЪМАТНЫ ЯШАВУНУ БУЗУЛУВУ

Агъматны уллусу кызы Айшат хыйлы заманлар авруп, ятмакълыгы саялы докторлагъа болгъан харжындан башгъа, оьлген сонг да хыйлы харжы да чыгъып, муну кьолунда бары харжы да битип, гелеген гелимлери де бек осал болуп, бек пашман бир гьалгъа тюшген эди. Булай бузукъ бир гьалда уллусу уланы Алини арбасы авуп, авгъан арбасыны тюбюнде кьалып, кьабургьаларын сындырып, оьлюр гьалгъа тюшген кюйде яйывлагъа салып, гетерип гелтирдилер. Бугъар кемек этме дагъы харжы да екъгъа гере, оьгюзлерини экисин де сатып, докторлар гелтирип бугъар да кеп харж да этди. Сав этебиз деп айланса да, бары да харжы да бошуна гетип, эки ай кьалмай Али де оьлюп, буланы бирден бир ой, кьайгы басып, бар затдан юреги де тайып, гюн сайын гьалы тебенлешмеге башлагъан эди.

Оьгюзлери де сатылгъан сонг, кьалгъанлары булан адамшавлу ашлыкъ чачып да болмай, авлакъ ишлери де юрюлмейген болгъан эди. Къатыны Жавгъарат да арт-артындан басып гелген кьайгыыланы гетермеге болмай, кекюрек аврув булан авруп, гюн сайын кыйынлы болуп, ахыры тешекге тюшген эди.

Бу гьалда булар йыл сайын энишлене туруп, ярлылыкъ басып турагъан заманда гиччи уланы Магъаммат да яман саякълар булан елдаш болуп ичмеге, кагъыз ойнамагъа, урламагъа, пасатлыкъгъа тартынып, гьеч бир де уйге ата-анасына кьарамайгъан хасмуш болуп, тюшген затны урлайгъан, юртну ичинде инг яманлардан саналагъан болгъан эди. Бу заманларда биревлени гьайванларын урлап, туснакъгъа тюшюп, суд этилген сонг, атасы Агъматгъа 400 манат телев де салып, оьзюн де 8 йылгъа сибирге йиберди.

Судебный прокурор гелип Агъматны бар-егъун сатдырып, 400 манат акъчаны да алгъан сонг, буланы гьайвандан, малдан болгъан заты кьалмай битип, уьюнде кьалгъан алагъожаларын чыгъарып сата туруп бираз заманлар яшавлукъ этсе де, узакъгъа кьалмай уй алагъожалары да битип, булагъа халкьны кьолуна кьарамагъа тюшдю.

Барлыкъда уйренген Агъмат халкълардан тюшген зат булан да уьягълюсюн сакълама болмайгъан даражагъа чыкыгъан заманда авруп ятып турагъан Жавгъарат шулай оьпкеледи:

– Гьай, Агъмат, адам болгъан учун болмай, адамгъа гьакъыл да тарыкъ бола, гьали яманмы эди, мен айтгъанны этип, яшларыбызны мактапларда охутгъан бусакъ. Гьалиге охуп адамлар болуп, бизин шулай къарт болгъан чарасыз вакътибизде, тийишли болгъан харжыбызны да берип сакълар эди. Бизин шунча чарасызлыкъгъа салгъан шу сени кыйывсуз гьакъылларынг болду. Гёрдюнг, алтын бюртюклени йимик яшларыбыз не гьаллагъа тарыды. Не кыйынлар гёрдю. «Мени уллу кьардашым» деп бек базынып, биревге де тынгламай, алтын бюртюк йимик Айшатны Асгерлеге берип оьлтюрдюнг. Мен сагъа Айшат Жамалутдинни сюе, Жамалутдин де яхшы герти адам болур йимик улан, шуланы гюнагъына гирмейик дегенде, магъа да ачувланып «шу етимге кызы беремени? Ону чу ашама ашы, гийме опурагъы екъ, халкьны секет-садагъасы булан яшап турагъан Жамалутдинге кызы берме мен киммен» дей эдинг, гьали гереμισен нечикдир Жамалутдин охуп адам болуп уллу кьуллукълагъа да гирип, анасын да элтип, шагарда бийлени йимик яшап тура. Бютюн шагарны халкьы Жамалутдинни турушуна сукъланабыз дейлер. Шулай бола охуса, адам болса. Энни гёр сени шунча аявлу гёрген кьардашынг Асгер бизин шулай чарасыз гюнлерибизде

бизге бир сама да кѐмек этеми? Амма Жамалутдин буса бизге шулай арт берип кѐймас эди.

Агъмат бары да такъсыр оъзюнде болмакъны билсе де, мюкюр болмагъа суймей:

– Кѐй бош ѐммакъланы, гетген-битген затланы. Бизге булай буюргъандыр, – деп хонтурланып кѐя эди. Булайлыкъ булан булар гюн сайын чарасызлыкъгъа тюшюп, халкълардан тюшген зат булан да мадар этмеге бажарылмайгъанны билген сонг, Агъмат къартлыкъы булан элге туварчы болуп, гъар гюн туваргъа да юрюп шондан гелеген зат булан яшап тура эди.

Гюн сайын басып гелеген къартлыкъ, Агъматны тувар сакълап болмайгъан даражагъа чыгъаргъан сонг, булар дагъыдан-дагъы касипликге тюшюп, авул-хоншусуну кѐлуна ва шоланы садагъасына харли болдулар.

Агъматны чарасызлыкъын ва ашама заты ѐкълугъун гѐрген «юрт крестком» пакъырлагъа береген пайындан булагъа да берип, шондан тюшген зат булан оьлмесден кълмасгъа яшавлукъ этип хыйлы заман йибердилер.

Шу вакътилерде хоншусундагъы мактапны сторожу дюньядан гетип, мактапгъа сторож гъажатлы болуп, юртсоветни, кресткомну ва оъзюню хоншусунда турагъан муаллимлени де кѐмеклиги булан Агъмат мактапгъа сторож къуллугъуна гирип, нечакъы къарт буса да, эринмей, ялкъмай, къуллукъ этип, шондан гелеген акъчадан да сююнюп, шу акъча булан яшайгъан болдулар.

ЖАМАЛУТДИННИ АГЪМАТ ВА ЖАВГЪАРАТ БУЛАН ГѐРЮШМЕГИ

Жамалутдин аявлу досу Айшат оьлгенден сонг, бир хыйлы заманлар муну оюна батып турса да, ахырда пайда чыкъмажагъын билип, юрегиндеги бар пикрусун, оюн да ташлап, Айшат кѐюп гетген васиятланы да ерине етишдирмек къасты булан, бютюн гючюн охувгъа бакъдырып, юрт мактабын битдирген сонг, оьр мактаплагъа да гирип, бек чалышып биринчи шакирт болуп охувун тамам этди.

Булай охуп битген сонг, оьз ерине къайтгъанда, халкъ маарип комиссарлыкъы булан яхшы чалышгъанлыкъына гѐре, бугъар халкъ маарип комиссарлыкъында инспектор къуллугъун тапшургъан эди.

Жамалутдинге мактаплагъа барып къарамагъа тюшегенге гѐре, гезик булан юртлагъа бара туруп, оьз юртуну макътабына барып къарамагъа да тюшдю.

Бугъар гѐре хоншу юртдан туруп оьзлени юртундагъы мактапны мудирине кагъыз булан тангала мактапгъа къарамагъа гележегин билдирди.

Мактапны мудире бары ѐлдашларын жыйып, олагъа да ишни англатгъан сонг, сторож Агъматны чакъырып айта:

– Агъмат, тангала бизин мактапгъа къарамагъа инспектор гележек, шогъар гѐре, сен де гъазирлик гѐрме герексен. Мактапны ичин, къыр якъларын яхшы кюйде гъеч бир сѐз табып болмайгъан этип, тазаламагъа къара.

Агъмат уюне барып Жавгъаратгъа:

– Тангала бизин мактапгъа къарамагъа уллу гъакимибиз гележек дей. Шогъар гѐре мен гъали Сакинатны да алып, барып мактапны тазаламасам, болмай, – дей.

Эртен мактап мудири ва башгъалары бары да жыйылып инспектор къачан гелир экен деп къаравуллап токътагъан эдилер.

Жамалутдин тезден берли гѳрмеген ата юртуна баражагъына, онда баргъанда аявлу досу болгъан Айшатланы уйлерини ва яшагъан ерлерин, ва гѳмюлген къабурланы гѳрежеги эсинде булан пайтонгъа да минип, тюрлю-тюрлю хыяллар булан юртгъа етип, гелип мактапны алдында тюшюп, мактапгъа гирип, муаллимлер булан да гѳрюшюп, мактапны гъар бир ерин тергеп айлангъанда, мактапны ичинде огъар-бугъар къарап айлана туруп Агъматны гѳргенде тамашалыкъ этип, мактап мудиринден сорай:

– Агъмат не эте мунда, бугъар мактапны ичине гирмек чи къайда, гъатта мунда охума юрйюген яшланы да гѳрмеге суймей эди.

– Мактапда сторож къуллугъун этип тура...

Жамалутдин бек тамаша болуп ичинден, гъейлер булагъа не болгъан экен? Мунча булай сторож болур йимик не къыйын гелген деген ою булан мудирге:

– Къатыны Жавгъарат бармы? Савмы? – деп сорады. Мудир:

– Бар. Сав чу сав, амма сав буса да кѳкюрек аврув булан даим тѳшекде, гъали узакъ къалмас, кѳп азгъан, бек битген, – дей.

Булагъа бек языгъы чыгъып, ол мудирге дагъы суал да сорамай, озъюзюне: «Гъейлер булагъа не болгъан?» деп тамашалыкъ эте туруп мудирге:

– Гъали тюш де болгъан, мен шунда атамны къардашларын гѳрейим, тезден берли юртгъа да гелмегенмен. Ахшам сагъат бешде мажлис этербиз. Бары да ѳлдашлагъа, да билдир, заманында гелсинлер, – деп чыгъып барагъанда, мактапны абзарында эски опуракълары булан, яланаякъ, устю-башы да насгъа батгъан бир къызъяшны гѳрюп, етим яш буса ярай деп, муну шат этмек учун, янына чакъырып бугъар ушанып, бетин-башын да сибирип:

– Охуймысан? Охуп билемисен? Кимни яшысан? – деп сорагъанда, бу яш:

– Агъматны яшыман. Охумайман, – деп жавап бере.

Яхшы тергеп къарап, озъюзю аявлу болгъан досу Айшатны къызардашы болмакълыгъына бек языгъы чыгъып, бугъар бир манат акъча да узата. – Бар, тюкенге барып кампетлер ал!

«Гъейлер булагъа не болгъан экен. Мунча окътем, мунда кѳп малы да булан, арив яшап турагъан адамлагъа, мунча булай къыйын гелмеге не болгъан экен» дей туруп мактапны абзарындан чыкъгъан сонг, Жамалутдин бурулуп озъюзю аявлу досу болгъан Айшатланы уйлерине багъып къараса: алдын гъар бир ери сыланып, акълар чабылып, шерелер берилип, арив белсенип турагъан уйлер адамны языгъы чыгъагъан гъалгъа тюшюп, бузулгъан, есси олюп къалгъан харабалагъа ошагъанын гѳргенде, бирден бир языгъы чыгъып «буланы яшаву лап бузулгъан экен» деп ойлаша туруп, зукъари къардашы Важитлеге барды.

Важит ва уягълюсю муну гелегенин гѳргенде бек сююнуп гъазир ашсувун да онгарып къонакъ этме айланагъанда къардашы Важит:

– Яхари, Жамалутдин, бир де юртгъа да гелмейсиз, бизин унутуп окътем болуп къалгъан бугъайсыз, – деп сѳйлемеге башлагъанда, Жамалутдин:

– Окътемлик деген зат менде ѳкъ зат, болма да болмажакъ, Болса да залим иш кѳп, ишни кѳплюгюнден гъеч затгъа къарамагъа болмайбыз, – деп хыйлы заман лакъыр этген сонг, Жамалутдин Важитге:

– Яхари мунча окътем, булай кѳп малы да булан бек къазанып турагъан Агъматлагъа не болгъан? – деп сорады.

– Не болсун, бизин аталарыбызны «оьктемликни артындан етишип гелир хорлукъ» деген айтыв шологъа етишген, – деп бары да болгъан ишлени, уланы Алини оьлген кююн, гиччи уланы Магъамматгъа болгъанны гъеч бирисин кьоймай барын да айтды.

– Яхари, ончакъы бай кьардашы Асгер сама олагъа кьемек этмейми?

– Воллагъ, бурулуп да кьарамай, ачдан оьлеген вакътилеринде де, бир сагъ гьабижай ун сама берип болмады. Юрт крестком пакъырлагъа береген пайындан берип сакълап турду.

...Жамалутдин мактапдан гетген сонг, Агъмат шекли болуп, мактап му- дирине:

– Бу кимдир? Бизге таныш гишиге ошай, – деп сорады.

– Багъ, о чу сизин Нажмутдинден кьалгъан Жамалутдин, неге танымай- сан?

Агъмат тамаша болуп: «Багъ... багъ... бу нечик мунча гьакъыллы, билим- ли адам болгъан» деген затлар юрегине гелип, оьзю-оьзюне тамашалыкъ этип: «Гъай мени агъмакълыгъым, Айшатны бугъар берген бусам ярамаймы эди», – деп кыйнала туруп уьуне барып Жавгъаратгъа айта:

– Гъали мен сагъа мюкюр болдум, башдан тюпге сен айтгъанны этип юрюген бусам, кьеп яхшы болажакъ экен. Бизин мактапгъа кьарамагъа гелген Жамалутдин экен. Мен бир де танымас эдим, ондагъылагъа сорап таныдым, кьеп яхшы билимли, бажарывлу адам болуп кьалгъан...

Бирден Сакинат чабып гелди:

– Мактапны абзарында бир гиши магъа шу акъчаны да берип кьеп арив сьйледиди. Оху-Оху! – деди.

Акъчаны алып Жавгъарат:

– Мен нече де бек биле эдим Жамалутдинден олай адам болажакъны, не этейим, гючюм етмеди, сени авлиялыгъынгны эбин табып болмадым, – деп булар бир-бирине сьйлеп кыйнала туруп турдулар.

Важит булан олтуруп хыйлы заман хабарлагъан сонг, Жамалутдин са- гъатына да кьарап:

– Гъали сагъат беш де бола тура. Мактапгъа барып кьарайым. Ондагъы- лар магъа кьарап кьалыр, – деп чыгып юрюдю.

Мактапгъа гелип бары да муалимлер булан бирче мажлис де этдилер. Мажлис битгенде, Жамалутдин кьеп сюеген досу Айшатны анасы Жавгъа- ратны гьрмей гетмеге намусу кьабул этмеди. Оьзю бир де бармагъан ерине бармагъа нечакъы уялса да, эшигинде кьагъып: «Яраймы?» – деп гирип кьараса, бош уьй, лампасыны башы ёкъ, пурхгъа толгъан, уьйню тамлары бузулуп барагъан затланы йимик, гьар ери тешик-тешик, кьара жабаргъа бир салам тьшек де салып ятгъан Жавгъаратны гьрюп, бугъар бек языгъы чыгып, ягъында олтуруп, аврувун-гъалын да сорап, булагъа гелген кый- ынлагъа да кьайгъырышып турагъанда, Агъмат да гелип, илму гьакъыл болмаса малдан да, гъеч затдан да пайда болмайгъанын сьйлеп, хыйлы за- ман лакъыр этген сонг, Агъмат бары да такъыр оьзюню билимсизлигинден болгъанын билип, пашман гьалда айта:

– Мен гъали билемен, гертиден де, инсанда гьакъыл, билим болмаса, мал болгъан учун бир де пайда болмай экен. Гъай аман, мендеги бугюнго гьакъыл гъалиден 10-15 йыл ал якъда болгъан буса эди. Не этерсен, гъали заман оьтген, пайда ёкъ!

Жавгъаратда гетген заманланы гьакъындан хыйлы заман сьйлеген сонг:

– Гъай... гъали заман оьтдю, мен башдан тюпге де биле эдим инсан- гъа илму-билим тарыкъ болагъанны. Не этейим, не этсем де, оьмюрюмню

ичинде бир сама да мурадыма етишмеге болмадым. Агъматны англавсуз-лугъундан, гѳресен мактапгъа яшларын охумагъа салма оьктемлик этеген адам, шунча кыйынлыкълар да гѳрген сонг оьзю барып сторож болмагъа тюшдю, – деп хыйлы заман кант этди, сонг Жамалутдин:

– Гъали кългъан шу кызыгъызны сама да охутугъуз, сизин харжыгъыз да азгъа ошай, – деп, 30 манат акъча да берип. – Уьююзге затлар сама алыгъыз. Мен сизин унутуп болмажакъман. Къолумдан гелген кѳмекни эте турарман. Акъча, зат тарыкълы болса, магъа язарсыз.

Агъмат да, Жавгъарат да Жамалутдин берген акъчадан да сююнюп, ону таза юрекли герти адам болгъанлыгъын да англап, башда огъар этген оьктемлигине кыйнала туруп, оьлгюнче яшавун шолай йибердилер.

Вагъит АТАЕВ

ЭРЕНЛЕР УЬЙДЕ ТУВАР, КЪЫРДА ОЬЛЕР

Бизин къумукъ маданиятны, адабиятны, инче саниятны яратывда ва оьсдюрювде оьзлени уллу къошумун этгенлени арасында халимбекавуллу ызывчу Камил Залибекович Абакаров аслу ер тута.

Абакаров Камил Залибекович 1903-нчю йылда Темирхан-Шура (гъалиги Буйнакск) округну Халимбекавул юртунда мадарлы агълюде тувгъан. Гиччи заманынданокъ да ол оьзюн сабур, саламат турушлу, англавлу яш гъисапда танытгъан, билимлеге, илмугъа ес болмагъа кѳп гъаваслыгъы барлыгъын гѳрсетген. Совет гъакимлиги токъташдырылгъан сонг, арапча охуву бѳлюнген, билим алывну совет системасына гѳчюп, учителлер гъазирлейген кысыгъартылгъан курсланы битдирген сонг буса, яшавун бюс-бютюнлей билим ва тарбия берив ишге багъышлай.

Демек, 17 йыллыкъ чагъындан тутуп ата юртундагъы школада муаллим, завуч болуп чалыша. Билим берив тармакъдагъы натижалары учун ону Буйнакскидеги школагъа дарс бермеге чакъыра. Оьзюню касбу даражасын камиллешдирмек муратда К. Абакаров Москвадагъы, Ленинграддагъы, Къазандагъы ва башгъа шагъарлардагъы хас курсларда охуй. Солтанянгъюртдагъы, олай да Буйнакск шагъардагъы М. Дахадаевни атындагъы орта школаларда директорлукъну, Магъачкъалада районуну инспекторуну ишлерин юрте. Дагъыстанны наркомпросунда инспектор болуп ишлейген вакътилерде, 1933-нчю йыл Дагъыстан педагогика институтну битдире. «Коммунист просвещение» деген журналны жаваплы секретары болуп да чалыша.

Институтда охуйгъан йылларында К. Абакаров адабият булан теренден машгъл болла. Тезден берли шийрулар ва гиччи хабарлар яза буса да, оланы печатда чыгъармагъа алгъасамагъан. Ону яратывчулугъуну биринчи алааматлары булан къумукъ охувчулар 1925-нчи йыл «Ёлдаш» газетден таба таныш болла.

Камил Абакаров оъзюню яшавуну аслу янын яшлагъа билим беривню, охутув-тарбиялав ишни баргъан сайын камиллешдиригге багъышлай. Шо мурагда отузунчу йылларда башлагъы класлар учун охув китаплар чыгъара, 3-нчю клас учун ана тилден хрестоматия тизе. Белгили язивчу ва ярыкъландырывчу Алимпаша Салаватов шо хрестоматиягъа оър багъа бере.

Отузунчу йылларда шаирлер ва язивчулар шо замангъы яшавну терс янларын, къолну аясында йимик гёрсетип, гёрмекли асарлар ярата. Халкъгъа билим беривню тармагъындагъы аслу иши булан янаша Камил Абакаров яшавну талапларына жавап береген асарлары булан арагъа чыгъа. Совет девюрде яратылгъан прозагъа кюрчю салгъанланы бириси – К. Абакаров деп айтмагъа ярай.

1929-нчу йылда ол «Авамлыкъны къурбаны» деген повестни, 1930-нчу йылда буса «Халкъ къагъруманы» деген романны печатдан чыгъара.

К. Абакаров башгъа асарларыны уъстюнде де кёп ишлей. Тек олар къумукъ охувчулагъа етишмей къала. Неге тюзюл, Уллу Ватан даву башлана. Буйнаскидеги орта школаны директору Камил Абакаров, уълкени минглер булангъы къоччакъ уланлары йимик, даву биринчи гюнлеринде, къолунда бир касбусу да ёкъ къатынына биринден бири гиччи беш яшны да къюп гёнгюллю кюйде давгъа гете. 1941-1943-нчю йылларда ябушувларда ортакъчылыкъ эте, бир-нече керен яралана, тек фронтгъа къайтара гете.

Сынавлу педагог язивчу, орудиени командири К. Абакаровну гъар айтгъан сёзю атгъан окъдай, боецлени юреклерине терен синге, оланы уъстюнлюкlege ругъландыра. Ону къанатлы ойларын, даву къыйын ёлларын, оъз пикуларын, узакъ йылланы санавсуз гюнлери саргъайтгъан, фронт кагъызлары тюз кюйде суратлай. Оланы гъариси бир сав тарих, уъстюнлюкню гъакъындагъы гъакъ хабар. Булар бары да Камил Абакаровну оъз Ватанына, оъз халкъына бакъгъан сюювюн, оъзюню асгер ёлдашлары булангъы тыгъыс байлавлукъну гёрсете, бир-бир дав агъвалатланы гёз алдынга гелтире, гележекде болажакъ уъстюнлюкге ол гъакъ юрекден инана. Азат яшавда яшлары булан сююнюп яшарман деп умут эте. Янгур йимик явагъан от гюллени тюзюнде гъар гюн ёлугъагъан даву азабын, гёзю булан гёрген, бир де унутулмажакъ агъвалатны эсгерип, дневник юрюте. Давдан сонг олардан герти документли хабарлар, повестлер язмагъа, даву балагъын чебер кюйде суратламагъа, оъзюню аявлу агълюсюне ва ишине къайтмагъа, яшларына билим бермеге, оланы оър культуралы адамлар болуп гёрмеге умутлу болгъан. Тек не этерсен, амалсызгъа оъз мурагларына етмеге Аллагъ буюрмагъан. Ватанын немец фашистлерден якълавда игит кюйде жан берген. Шо гъакъда ону къазакъ къурдашы Жамал Абашев Камилни агълюсюне булай язгъан:

«Мен Камил булан агъа-ини болуп, бирче яшап, бирче ашап, бирче душмангъа къаршы ябушуп, эки йыл турдум. Бугюн буса мен аявлу къурдашымны тас этдим. Ол 1943-нчю йылны 31-нчи августунда юрюлеген чапгъынны вакътисинде башына тийген ярадан гечинди. Эгер бизин къайсыбыз алда оълсек, сав къалгъаныбыз оьлгенибизни агълюсюне билдирежекге сёз берген эдик. Мен шо борчумну кютемен, къыйын буса да; сизге шулай аччы хабарны етишдиремен. Ол тюзюню сизден кагъыз алып, бекшат болгъан эди...»

Дав кагъызлар... Камил Абакаров язгъан дав кагъызлар инсанны инче гыслерин уята, яшавну аламатларына тергевюнгню гючлендире, шо

гъислер – оьлмейген, жанлы гъислер. Шо гъислер къоччакълыкъгъа, игитликге чакъыра, жележек наслуну тюз ёлунда тарбиялама уйрете, юрекеде анадаш Ватангъа бакъгъан сюювню дагъыдан-дагъы гючлендире, инсанлыкъны паракат яшавуна пелекет салагъанлагъа къаршы къазапландыра.

Халимбекавуллу гърмекли ярыкъландырывчу, белгили язывчу, Уллу Ватан дагну ортакъчысы Абакаров Камил Залибековични атын юртлулары, бары да къумукълар уллу гъюрмет булан эсгере. Тек гъаким къурумлар ону эсделигин сёнме къоймас учун айтардай чара гърмейгенни эсгермеге сюемен. Шону исбатлайгъан мисаллар гелтирме де боламан. Печать къурумлар гъали бюлгунча ону бир асарын сама къайтарып басмадан чыгъармады. Шо себепден гъали яш наслу язывчуну яратывчулугъу булан ювукъдан таныш тюгюл. Шо меселдеги гъюрметли ишни бир тайпа рагъмулу адамлар оьз бойнуна алып, оьз харжына К. Абакаровну «Авамлыкъны къурбаны» деген повестин айрыча китап этип чыгъара. Ата юртундагъы, оьзюнде бир орамына сама ону атын бермекни гъайын этеген адам да гърюнмей.

Отузунчу йылларда аты айтылгъан белгили язывчу Камил Абакаровну ярыкъ келпети бир заманда да къумукъ халкъны, айрокъда, халимбекавуллуланы эсинден таймажакъ. Эл учун этилген къуллукъ унутулмай. Огъар багъышлангъан макъаламны мен булай эки дёртлюк булан битдирмеге сюемен:

**Жанынг бердинг уьстюн гелмек ой булан,
Тек элингни душманлагъа бермединг.
Азат халкъынг йимик къуванч-той булан
Уьстюнлюкню байрам гюнюн гърмединг.**

**Къоччакълыгъынг тарихлерде алгъышлап,
Наслулагъа уьлгю болдунг сен, ёлдаш.
Эсделигинг тагъсир этип, багъышлап,
Бугюн сагъа шиъру яза къумукъ яш.**

Аталардан къалмай ат минген, аналардан къалмай тон гийген.

Ону аты – танк эди,

Тону ону – ант эди.

(Аталаны сёзю)

Очерк

Тарихге гирген машгур алим-лер такъташдырагъан кюйде, табиятны законлары инсанланы дюнъя яшавлугъуну гесимлерине рас гелмей. Шо себепден болмагъа ярай, «Адам гысап эте, Аллагъ тёре гесе» дейгени де.

Шолай шо гюн гёз алгъа тутгъан гезикли планым яшавгъа чыкъмады. Амма, Аллагъгъа шюкюр, къаравулламагъан кюйде сырала болуп чыкъды.

Дейгеним, ахшамгъа таба Магъачкъалада яшавлукъ этеген ата юртлум, ювукъ къардаш тиеген, дин агълюню башы, Улакъайгъажи уюме гирип гелди. Хыйлы заман къол алып хош-беш

этдик. Эслегенде эсге геле заманлар, дегенлей, яшавну эсделиклерине чомулдукъ. Ширин чай салынгъан тепсини артында дав йыллардагъы гиччипав чагъыбызны, аягъыбыз ат, къолубуз къамучу этип чабагъан яланаякъ яшлыгъыбызны эсге алдыкъ.

Танг болгъунча узатылгъан лакъырыбызны вакътисинде Уллу Ватан давдан яраланып, ярты-ярым болуп къайтгъан экибизни де мисгин болгъан аталарыбызны, шо къыргъынлы йылларда гележек наслуланы душмандан бизин асхар тавдай къоругъан юртлуларыбызны эсге алдыкъ. Оланы барыны да гюнагъларыындан Аллагъ гечсин деп дуа этдик...

... Арадан сёзсюз мюгълетлер оьтдю.

...Улакъайгъажи ташып гелген пашман ойларын узатагъандай булай сёйленди:

– Далгъат, – деди ол, ярты къалгъан чайын уртлай туруп, – сени журналист гысапда Ватан давну ортакъчыларыны гъакъында язылгъан кёп очерклеринг бар. Бирлерин китап этип де чыгъардынг. Шоланы давамы болар деп тезги ювугъум Шарабутдинни, давну биринчи гюнюнден ахырынчы гюнюне ерли ортакъчылыкъ этген атасы Али Мурзаевни гъакъында яз дагъы деп тилеме, къабул этсенг таклиф этме сюемен...

– Я, Улакъайгъажи, шеклик этме, къардашым, сени тилевюнг мени учун борч. Сонг да, Уллу уьстюнлюкню 73 йыл айланып гелген байрам гюнлери...

– Мен, – деп узатды ол пикрусун, – Магъачкъаладагъы Гагаринни атындагъы орамда ерлешген жума межитни Шарабутдин Алиевич Мурзаев деп имамы бар. Давну ортакъчысы шону атасы Али агъавну гъакъында айтаман. Атасы йимик о да бек асил юрекли улан, рагъмулу, таза иманы булангъы, гъакъыллы муъмин адам. Воллагъы атасы да, уланы да озлени гъакъында китап язма да тийишлы адамлар...

– Инанаман, сен таклиф этген сонг, озокъда, инанаман, Улакъайгъажи. Кютмей боламанмы сени атынгны артына «гъажи» къошулгъан сонг» деп сёз узата туруп шу сатырлар эсиме геле:

**Эслегенде эсге геле заманлар,
Элибизге чапгъын этген душманлар,
Ватан учун жанын берген уланлар,
Къоччакъланы унутармы наслулар! (Д. А.)**

Бизин халкъны арасында Уллу ватан давну йылларында озлени дазу-суз къоччакълыкълары булан элини атын савлай дюньягъа малим этген эркек уланлар аз тюгюл. Шо гъакъда ойлашгъанда Дагъыстанны халкъ шаири Анвар Гъажиев язгъан:

**Ягъланы басып явлар гелгенде,
Ялын ойнап топурагъында, сувунда,
Яр башлардан уьфюреген ел болуп,
Юртлу уланлар башлап чыкъды къувунгъа**

деген сёзлери къулагъыма чалына.

Артгъа салмай, артындагъы гюн ватан давну ортакъчысы Али Шарабутдинович Мурзаевни уланы Шарабутдин Алиевич Мурзаев булан, Улакъайгъажи булан бирге, оьрде эсгерилген жума межитни айры уьюнде ёлукъдум.

Шарабутдин гъажи, гертилей де, Улакъайгъажи айтагъандан да илиякълы, сёзге югюрюк тюгюл буса да, тили татли, юзю суюкюмлю адам болуп чыкъды.

Ону булан болгъан лакъырымдан гъасил чыгъарып, гъакъ сёзюмню айтаман, сиз инаныгъыз, Шарабутдин гъажиге тынглай туруп:

**Къылыгъы къыл къыярдай,
Бары муъмин тынглайдай,
Гъакъылын халкъ макътардай,
Имам экен ол шолай, – деп пикирлешдим.**

**... Охувчу, пикрумну энни башгъа янгъа бурайым,
Алгъыш сёзюм аталагъа къурайым,
Изну берсенг магъа Сен, яратгъаным,
Даим де мен, буюр, тизден турайым. (Д. А.)**

... Шо гюн Шарабутдин гъажи Мурзаев булангъы лакъырым хыйлы заман узатылды. Магъа таъсир этген лакъыр ону атасы Алини яшавнамесини, айрокъда ону давда ортакъчылыкъ этген девюрюне байлавлу эди.

Шарабутдин гъажи магъа атасыны суратлары, ону яшавуну гъакъындагъы маълуматлар, огъар тапшурулгъан дав савгъатланы шагъатнамелери,

асгер башчылары баракалла билдиреген буйрукъ кагъызлары тизимли кюйде тиркелген, мукъаятлы онгарылган, къалын, яшыл ренкли мужаллаты булангъы тептер берди.

Мени бу очерким Шарабутдин гъажи булангъы лакъыргъа, шо тептердеги маълуматлагъа, сакъланган Алини дав ёлдашларыны кагъызларына кюрчюленип язылган. Озокъда, чебер сёзге де ер берилмей къалмагъандыр.

Демек, шолалыкъда мен танкист Али Мурзаевни келпетин яратмагъа къаст этдим.

Биз обзюню 73 йыллыгъын белгилейген 9-нчу май байрам, гертилей де, белгили йырда да айтылагъан йимик, гёзлери гёзьяш булан къаршылайган къайгъы къатыш байрам гюн. Бир вакътини ичинде шатлы гюн де дюр. Неге тюгюл, шо гюн совет халкъны, савлай дюньяны халкъларын къулгъа дён-дюрге мурат тутган, ваъши ва намарт душмандан устьюн гелген гюн де дюр. Къайгъылы гюн де дюр. Шо давда бизин халкъны минглер, миллионлар булангъы эреволю эренлерибизни, аявлу аналарыбызны, балаларыбызны жаны къыйылды, саны сёгюлдю. Кёп халкъ дав майданларда белгисиз тас болду.

**Эренлер дав майданда сыналар,
Тылда буса, яшёрюмлер чыныгъар, (Д. А.)**

дегенлей, эренлер дав майданда сыналагъанда давгъа гетген аталарыны, агъаларыны, эрлерини орнунда къалган къатынлар, оърюм яшлар тылда окоплар къаздылар, кёпюрлер къурдулар, гъайван-мал сакъладылар, ашлыкъ къайтардылар.

Шо гъакъда Дагъыстанны хакъ шаири Магъаммат Атабаев булай язды:

**Гъар гюн арек гетегенде аталар,
Бизден арек этмек учун балагъны,
Биз гёрюндюк окопларда тюшонде,
Биз иситдик, ушьюгенде оланы.**

Мен дагну йылларында гиччинева яш эдим. Школагъа охумагъа дав битген 1945-нчи йыл тюшдюм. Шо йыл давдан яраланып къайтган атамны дав ёлларыны гъакъындагъы хабарларына гъасирет кюйде танглай эдим.

Мунглу юзюне сувлу гёзлерине къарап гёрюп тураман, къардашым Улакъайгъажи давдан эки де бутун ушьютюп къайтган атасы Пахруну эсге ала буса ярай, ол тарланып да йиберди. Озокъда, Дагъыстанны гъар юртунда дегенлей, бизин йимик де, аталары фронтдан сакъатланып къайтган яда къайтмай къалган яшлар минглер булан бар эди. Олар бары да бугюн наслуваны эсинде яшай.

...Гъай аман, деп магъа Али агъав булан ону савунда ёлугъуп хабарламагъа насип болмагъангъа бек талчыгъаман. Ол 88 йыллыкъ чагъында, 2010-нчу йылны октябрь айны 9-да герти дюньягъа гёчген. Ону ва бары да гечинген, ата-аналарыбызны гюнагъларындан Аллагъ гечсин! Аллагъ рагъмат этсин!

Тек, гъакъ кюйде инанаман, шоланы ва Ватаныбызны якълагъан къоччакъ уланларыбызны ругъун наслулар сёнме къоймажакъ «Оълмежек полкуну» ортакъчыларыны ругъунда даим де яшажакъ.

Къолумдагъы, оьрде эсгерген яшыл тюзлю тептерге Али агъавну атына дав битген сонг гъар йыл гелип тургъан къутлав кагъызлар, огъар берилген медальланы, орденлени шагъатнамалары, оьз къолу булан язгъан яшавнамеси – автобиографиясы, оьзге эсде сакълардай кагъызлар тиркелген.

Адамны келпетин хыйлы затлар келпетлеме бола. Амма, мен гъасап этеген кюйде, айры алып къарасакъ, биргине-бир къылыкъ да, мердеш де, гъатта гийим де, адамны арада турушу да келпетни савлай гъз алгъа гелтирмеге имканлыкъ бере.

Халкъны сынаву токъташдырагъан кюйде: «Денгиз сувну бир тамчысын уртласанг да, о бавукъ экенни билмеге боласан». Шону йимик, язылгъан хатны ессин билсенг, шо адамны савлай хасиятын билмеге де бажарыла.

Мен Али агъавну хатыны шо ерине агъамият бердим ва ону шо хаты игитимни толу келпетин гъз алгъа гелтирмеге аслам къошум этди.

Демек, Али агъавну хаты онча да жыйнакълы, гъар гъарп, гъар сёз онча да «дъгерекленип», «чарланып», окъ йимик, сатыргъа тюз тизилип токъташгъан чы, шогъар тамаша болмай, сукъланмай болмайсан.

Гъасили, Али агъавну хаты-языву ону адамлыкъ жыйнакълыгъын, дескагълыгъын, асил къылыгъын исбатлайгъан ачыкъ далил болуп токътады.

Али агъав яшавнамесинде эсгерген кюйде, Къарабудагъкент районну Дъргели юртунда, 1922-нчи йылны январьда тувгъан.

Дъргели алимлери, эреволю эренлери булангъы кеп бырынгъы юрт. Бу юртну шолар адамлары, озокъда, Али агъавгъа, оьрюм чагъындан, дегенлей, сырала уьлгю болгъаны гъакъ зат.

Фамилиясы Мурзаев буса да, Алини ата-бабалары я мурзалардан, демек, валилерден, яда асгер башчы къазилердан болмагъан. Ону уллаталары:

**Гъалал ашын ашайгъан,
Оьзден кюйде яшайгъан,
Аминликни сакълайгъан,
Эжелги юрт тухумдан... болгъан. (Д.А.)**

Али оьзю язгъан яшавнамесинде шо гъакъда эсгере туруп, булай дей:

«Мени аталарым революциядан алда да, революциядан сонгъу йылларда да сабанчылыкъны авур боюнсанына егилген адамлар эди. Адам гъали де шо касбуну юрюте. 30-нчу йылларда, юртда колхоз къурулагъанда, атам Шарабутдин гёнгюлю кюйде ортакъ ишге байланды. 1951-нчи йыл, гечингинче топуракъгъа къуллукъ этивден айрылмады».

Оланы тухуму Дъргелиге ювукъ Къакъашура юртда тувгъан Абдурагъман шайых гъалиден эки юз йыллар алда:

**Эгер сабанчысан, тюз эт харшынгны,
Сабандашдан айры этме ишингни,
Жангъа тартып, сыйсыз этме башынгны –
Адамлардан яхшы болажакъман, –**

деп язгъан сёзлени эсде сакълагъан ва уланы Алини де шо таза къылыкъда тарбиялама къаст этген. Алини атасы Шарабутдин Мурзаев бусурман динге берилген адам болгъан буса да, ол уланын яшавлукъ (светский) илмудан магърюм къоймагъа суймеген. Шо себепден тебенкъазанышлы

Абусупиян Акаев, яхсайлы Манай Алибеков ва оьзге ярыкъландырывчулар эсгерген йимик, уланын шо марипатлыкъ ёлгъа онгаргъан.

**Элге - юртгъа пайдасыз,
Орамда къалсакъ яман,
Охума мактап герек,
Илмуну излей заман**

деген сёзлени дурус гёрген.

Шоллукъда Али Мурзаев 1931-нчи йылда Дёргелидеги етти йыллыкъ мактапгъа охумагъа тюше.

1936-нчы йыл эсгерилген макътапны 6 класын битдирген оьрюм яш Тёбен Къазаныш юртдагъы мактапны 7-нчи класына гёчюрюле ва 8-нчи класдан сонг Буйнакск шагъардагъы муаллимлер гъазирлейген 3 номерли училищеде охувун узата.

1940-нчы йылны июль айыны 26-нда училищени яхшы къыйматлагъа тамамлагъан Али Мурзаевге орта хас билим алгъанлыкъны гъакъындагъы аттестат тапшуралар.

Эрнинде эр мыйыгъы гёгермеге башлагъан улан алгъан касбусу савлай оьмюр бою узатылажакъ деген умут булан узакъ загъмат ёлгъа сапар чыгъа.

Алини шо йыл Къарабудагъгент районну Паравул юртундагъы етти йыллыкъ мактапгъа муаллим этип белгилейлер.

Гъар затны билмеге къаст этеген, татли хыяллар булан билимлени дериядай денгизини теренине тюшмеге алгъасайгъан жагъ айланышлы, суюкюмлю, къош къашлы, бюртюкге гиччи буса да чартлап барагъан Али шо яшав сапарда мекенли оьрюш алмагъа белсенген. Ол муаллим иште сынав топлагъан сонг оьр билим алмагъа, алим болмагъа хыял эте.

Амма ол: «Илмуда генг шагъра ёл ёкъ. Ону шавлалы тёбесине чыкъмакъ учун илмуну чагъыл ташлы сокъмакъларындан яллыкъ билмей тармаша туруп оьрленмеге герекни» де яхшы биле.

Озокъда, – деп узата ол ойларың, – инг башлап, муаллимлик касбуда айрокъда, сынав болмаса бажарылмай.

Амма Али Мурзаевге сююп танглагъан касбусун узатмагъа, йыллар оьтюп сыралы сынав топламагъа насип болмагъан.

Арадан йыл да гетмей 1941-нчи йылны июнь айыны 22-нде Уллу Ватан дав башлана...

АЛИНИ ДАВ ЁЛЛАРЫ

**Аччы хабар топ ургъандай яйылды,
Къайгъыланы къапулары ачылды,
Къартны-къуртну ягъы шонда сыныкъды,
Эренлени эр намусу чыныкъды. (Д. А.)**

... Дюнъя тарихинде замангъа таби болмайгъан агъвалатлар бар. Алда бир де болмайгъан йимик къыргъынлы Уллу Ватан дав шолай агъвалатланы бириси болду.

СССР-ге хапарсыздан чапгъын этип, фашист Германия аз заманны ичинде Къызыл Армияны янчамагъа, Совет пачалыкъны ёкъ этмеге, халкъын къырып битдирмеге яда къулгъа дёндюрмеге хыял эте эди.

Давгъа 61 пачалыкъ, савутлангъан 110 миллион адам къуршалды.
Дюнъяны къысматы Совет-Герман фронтдан гъасил бола эди.
Совет адам учун 1418 гюн юрюлген оьжетли давда 126 минг 432 дагъы-
станлы ортакъчылыкъ этди.

Шо давда Ватаныбызгъа Уллу уьстюнлюк гелтиргенлени сыдрасында
ата-бабалары Дьргелили, Аданакъ юртлу Али Шарабутдинович Мурзаев де
бар.

**Аталардан батыр тувгъан уланлар,
Уьйлеринде ятып турма ошармы?
Ягъаланы басып яв гелсе,
Батырланы бувунлары бошармы?**

(Къазакъ йьрдан)

Шолай, Али Мурзаевни бувунлары да бошамады. Шо дав башлангъан
йылны август айыны 1-де, янгы 18 йыл тамамланып турагъан Али, муаллим
гъисапда броню барына да къарамайлы, чакъырыв кагъыз гелмей туруп да,
гьнгюллю кюйде фронтгъа бармагъа сююп, Буйнакск шагъардагъы военно-
коматгъа барып, мунда жыйылгъан жагъил уланланы уллу гюбюне къошулду.

... Военкоматны эркин абзарына жыйылгъан уланлар булан бирге ола-
ны ата-аналары да бар.

Тюшге таба военкоматны къуллукъчусу абзаргъа гиччирек стол чыгъа-
рып онгарды. Шону артына гелип олтургъан, чагъына гелген, дескагъ кюй-
де солдат опуракълар гийген, пос мыйыкълы, жийрен чачлы адам асгерге
барма деп онгарылгъан уланланы сиягъын этмеге башлай:

- Анвар Кумыков!
- Менмен!
- Али Мурзаев!
- Менмен!
- Магъаммат Татарханов!
- Менмен!

... Аз замандан гезикге 50-ден де артыкъ адам языла.

Сыдрада эретургъан вакътиде Али бирден атасын да, анасын да эследи.
Олар булан Али юртда савболлашгъан эди. Оланы мунда гьргенде Али би-
раз бюдюреди, гъалекленди. «Негер тарыкъ эди мунда гелмеге, мен эр саны-
ма гирген уланман чы» деп къарсалады. Тек, къабургъаларында токътагъан
ёлдашларына чул билдирмеди.

Шо мюгълетде Алини анасы башындан тюшюп барагъан къумукъ та-
старындан да, яйылгъан, акъ гирме башлагъан чачларындан да аварасы бол-
май, аявлу баласын къысып къучакълары ва:

– Гъуя, балам, гьз ачгъанда гьргеним, жаным йимик сюйгеним! Мен
оьлгенче аркъа таявум болар деп къаравуллай эдим. Сени къыргъындан
къайтар гюнюнгни гьрерменми, – деп, ваягъ айтып йылап йиберди.

Булагъа ювукъда, асатаякъгъа таянып токътагъан, къыркъма сакъл-
лы, башындагъы тюклери тав башдагъы къардай агъаргъан тамаза, ана-
ны гьнгюн алмакъ учун, къанна къазакъ йьрдан шу сатырланы айтып
сесленди:

**Аналардан осал тувгъан уланны
Тюелеге минип чыкъса, ит хабар,
Аналардан батыр улан ким тувса,
Ол явлагъа тувра чабар, бет табар.**

Тамаза айтгъан къанна къазакъ йырны таъсирли сёзлери Йырчы Къазакъны «Къумукълар» деген шиърусун гёз алдыма гелтирди:

**... Шайлы уланлар темтиретер
Ерни темир къазыгъын...
Шайсызлар пысар,
Излер гюнлюк азыгъын...**

Гертилей де, эслегенде эсге геле заманлар...
Ва мен, оюм булан, дагну йылларына гене къайтып гёчемен..
Шо йылларда магъа 5-6 йыллар бола эди. Шо йылларда яшда гёрген яшынмас дегенлей, мен гёрген агъвалат бугюн мунаман деп гёз алдыма гелип гетди.

Давгъа гетген уланланы кёбюсю, озокъда, Къазакъ айтгъанлай, Али йимик Ерни темир къазыгъын темтиретердей шайлы уланлар эди.

Амма шо къыйынлы йылларда шайсыз пысагъан, гюнлюк азыгъын излейген кыызбайлар да ёлугъа эди.

О заман мен гиччи яш эдим бусам да шолайланы бирин гёргенмен. Тюзю ону налат берердей намарт юзюн, сыпатын-сынын гёз алдыма гелтирге болмайман. Балики, шолайланы юзю болмай буса да ярай.

Оызге эренлер дав майданларда жан берегенде шолайлар къыраман агъачлыкъларда, тар къысыкъларда телелер къазып, яшынып гийиклердей гечелеп азыкъ гъавлап юрюдюлер. Озокъда:

**Намарт болмакъ осалланы ишидир,
Шолайланы атын тутмакъ да эршидир.
Шолайланы бирикмежек бир иши,
Салам бермей оътежек гъар эргиши. (Д, А.)**

Аталар шулай гезиклерде: « Яхшы демек – савгъатдыр, яман демек – налатдыр» деп нече де дурус айтгъан.

Буйнакск району юртларындан гелген къоччакъ уланланы бир бёлюгюн, поездге де миндирип, Ростов областны Шахты деген шагъарына етишдирелер. Шоланы арасында Али де бар.

Бу шагъарда олар техника училищеде уъч ай охуп, автомашин гъайдамагъа уйренелер.

Шондан сонг оланы Сталинград областагъы Камышин шагъаргъа гёчюре. Бу шагъарда олар танклар къурагъан заводну янындагъы техникумда бир ай охуп, танкны гъайдамагъа уйрене. 43 улан механик-танкист касбугъа ес болалар.

Шо – уълкебиз учун лап да къоркъунчлу, душман Москваны Гюнбатыш ягъа боюна етишип гелеген вакъти.

Бу бойларда 1941-нчи йылны август-сентябрь, 1942-нчи йылны апрель айларында юрюлеген къагърулу давларда совет асгерлеге генерал-полковник И.С.Конеv, армияны генералы, Г.К.Жуков, генерал-полковник А.И.Еременко ёлбашчылыкъ эте. Гъарасатлы ва кыызгъын кюйде юрюлеген дав гъаракатда Али къуллукъ этеген танк батальон да бар.

Къаныгъывлу кюйде юрюлген дагну натижасында немец-фашист асгерлени генерал-фельмаршал Ф.Бок ёлбашчылыкъ этеген «Центр» деген

армияланы уллу бѐлюгюне къатты къапас урула, душман, къакълыгыып, артгъа тартыла ва тахшагъарыбыздан 100-250 чакъырымлагъа ариге ташлана.

1943-нчю йылда Курск, Орел, Белгород, Харьков, Сталинград шагъарланы боюндагъы давлар бизин асгерлени уьстюн геливюню кюрчюсю болуп токътады. Шо девюр, аслу гьалда, танк асгерлени къаршы туруву болду.

Фашистлер учун бизин Т-34 маркалы танк айрыча къоркъунчлу дав савут эди.

Давну башындан ахырына ерли Али шо Т-34 маркалы танкны гъайдап тургъан. Ол, уланы айтагъан кюйде, танкыны аз-маз дынкъын ону авазына, «тыныш» алагъан кююне къарап да биле болгъан. Лакъырыбызны вакътисинде Шарабутдин: «Атам танкына ушанып: «мени манкюш мишигим» дей туруп, «сыргын» сыйпай эдим» деп айта бола эди деп де эсгерди.

Али гъайдагъан танкны экипажында 4 адам бар. Шоланы бири командир, экинчиси гъайдавчу, уьчюнчюсю телефон байлавчу, дѐртюнчюсю – танкны тобуну дюдюгюне гюлле салагъан адам. Али танкны механики-гъайдавчусу.

Совет асгерлер, душман елеген топуракъларын азат эте туруп, гюнбатышгъа багъып юрюшюн узата. Москва артда къалгъан. Али гъайдагъан Т-34 маркалы танк дав гъаракатны алды булан юрюй. Бу танкгъа немецлер аждагъагъа чакъы ювукъ болмагъа къоркъа. Ону юрюшюню чалтлыгыы да душманланыкинден хыйлы артыкъ.

Тек бир гюн, чапгъын этип барагъан ёлда, къаравуламагъан агъвалат бола.

Агъачлыкъны къабургъасындан обтеген тар арба ёл. Шо ёлдан чалт юрюп барагъан Алини танкы душман салгъан минаны уьстюнден таптай. Мюгълет гетмей мина атылып, танк яллама башлай. Телефон байлавчу авур яралана. Насипге, къалгъанланы санлары бек авуртса да, сав къалалар. Яралангъан ёлдашын ювукъдагъы санчагъа етишдирелер. Ону орнуна башгъа солдат да белгилеп, озге танкгъа да минип, ёлун узаталар.

Давну акъубалы ёлларында Али булай къайгылы агъвалатлагъа неченече керен де тюшген.

Гъар гюн, гъар сагъатда, дегенлей, шулай къоркъунчлу гъаллардан обте туруп, Алини танкыны экипажы Украинаны Львов шагъарындан обтюп, Польшадагъы лап уллу, Карпат тавлардан баш алып, Балтыкъ денгизге тѐгюлеген Висла озенни ягъасына гелип токътай.

Обтюп чыкъма кѐпюрлер ёкъ. Оланы артгъа къача барагъан душман атылтгъан. Бизин танклар, яв асгерлер озенни бери ягъын елеп, ону арии ягъына чыкъмакъ учун сувну бойлап, къайыкълар тизип, «къалкъан» кѐпюр къурмакъны къастындалар. Немецлени озенни уьстюнден учагъан самолётлары минамётлар булан токътавсуз атыша.

Телиянгур йимик болуп гюлле ява. Къырылагъан, сувгъа батылагъан солдатланы гъисабы - санаву ёкъ.

Муна, «къайыкъ кѐпюрню» уьстюнден юрюп алдагъы эки танк озенни ари ягъына чыкъмагъа эки – уьч метр къалгъан, шоланы арты булан Алини танкы да иериле. Сувну ортасына етише бара, шо мюгълетде алда барагъан танк яллама башлай. Тек, яллай туруп, озенни ари ягъына чыкъмагъа бажарыла. Алини командири: «чалт, чалт гъайда, яллайгъан танкны экипажын къутгъармагъа герек!» деп буйрукъ бере.

Етишелер, ялынны ичинден озлю - санлы болгъан дѐрт солдатны чыгъаралар. Амма бир солдат отгъа чиркип озген.

Бирден, оърде къара къаргъаланы табунудай болуп уча гелеген душманы самолётлары гёрюне. Оърден олар ура, тюпден бизин топлар да ура. Айлана якъ жагъеннемни отуну ичи йимик...

Аллагъу Таала бу гезик де Алини оьлюмден къутгъара.

Шулай дав гъарасатланы вакътилеринде Али оьлюмге бет бурмаса да, ажжал ону гёзлерине нече керен де къарагъан. Дав битгинче хыйлы гезиклерде де къаражакъ. Тек жаны алынмажакъ. Ол Ватаныны алдындагъы борчун къотме гъазир кюйде къалажакъ. Неге тюгюл:

**Азирейил жан алмагъа болурму,
Яратгъан Худайындан сорамай?
Къзагъым огъар жанын берерми,
Янчыгъында от-гюллеси къурумай!**

(Къзакъ йырдан)

... Совет солдатлар Висла оьзенден оьтюп, алгъа юрюшюн узата.

Алини уланы Шарабутдин атасы савунда такрарлай болагъан булай кюлкюлю агъвалатны да эсгерди.

Бизин асгерлер Одер оьзенден оьтюп Польшаны тахшагъары Варшаваны душмандан азат этип, Германияны топурагъына гире. Душман бизин солдатлагъа тиши - тырнагъы булан къатыла. Немецлер пелекетде. Бирлери о янгъа къача, бирлери бу янгъа къача. Кёбюсю башын сакъламагъа къаст эте. Тек бажарылмай. Бир гюн, Алини экипажы немец танкны артындан тюше. Командир не этип де шо танкны атылтма герек деп буйрукъ бере. Амалдан геле туруп, душман къутулмагъа суюе. Олай бурула, булай бурула. Тёбеден энишлегенде, оргъа тюшюп яшынмагъа къаст эте. Хыйлы заман «мишик чыккъан» ойналгъан сонг бизин Т-34 къара хачлы немец танкны артындан етишип, къабургъасына чыгъып, бузда токътагъан эшек йимик токътата ва аралыкъда эки-уьч метр къалгъанда топ булан уруп, ону яллата. Ону ичинден чыккъан, шалбарларыны авларына, бетине-башына от тюшген немецлер ян-янгъа къачып къутулмагъа къарай. Амма бажарылмай. Олагъа къарап биздеги кюлкюню кюй. Къаталан тийгендей олар къача, биз кюлейбиз, олар къача, биз кюлейбиз...

... Бизин солдатлар ахырынчы барудан – Германиядагъы Эльба оьзенден оьтмеге онгарыла. Шо вакътиде Али къуллукъ этеген 98-нчи айры танк бригада Совет Союзну маршалы Жуков ёлбашчылыкъ этеген фронтгъа гире.

Уллу оьзенни генгин бойлап заманлыкъ пантон кёпюрден башлап чыкъмагъа Алини экипажына буйрукъ бериле.

Бу гезикде Одер, Висла оьзенлерден чыгъагъандагъы бомбалавлар, самолётланы атышывлары, шо замангъы йимик пелекет такрарлана. Тек, алдагъы гезиклерден эсе бу гезикги къыргъын дагъыдан-дагъы къан тёгювлю, сан сёгювлю ва оьжетли бола. Неге тюгюл, душман мююшге тыгъылгъан. Шу дазудан оьтсе Берлинге ёл ачыла.

... Фашист Германияны тахшагъары Берлинни алмакъ учун маршал Жуковну ёлбашчылыкъы булан бек гючлю гъазирлик иш гёрмеге, ахырынчы къаршы турувгъа белсенмеге тюшген. Неге тюгюл, шагъарны гъар орамы, гъар идара ую, айрокъда Рейстагны бинасы гючлю бекликлеге айлангъан.

Шагъарны къолгъа алагъан асгерлени арасында танкы булан Али де бар.

... Совет халкъ, 20 миллиондан да артыкъ адамын тас этсе де, душманлагъа къул болмады. Айлар, йыллар къаравуллайгъан Устьюнлюкню

гюнине етишти. Берлинни баш кчаласы Рейстагны тѣбесине кѣумукъ улан, чагъаротарлы Россияны игити Абдулгъаким Исмайылов оракъ чѣкючлю ал байракъны кѣагъа.

Танкист Али Мурзаев Берлинде инсанланы асрулар боюнда эсинде кѣалажакъ шо уллу агъвалатны оз гѣзлери булан гѣрген шагъаты.

Балики, фашистлени тахшагъары Берлинни кѣамавгъа алагъанда ону от-ялынлы орамларындан танклар булан ъл алагъан старший сержант Али Мурзаевни янашасында Польша Республиканы игити, танк полкнун командири таргъулу кѣумукъ улан, майор Илмутдин Шуайилов да болгъандыр. О да, Али йимик, Исмайыловну кѣоччакълыгыны шагъатыдыр?

Тамаша тѣгюлмю, кѣыргъынлы Ватан дауну биринчи гюнунден ахырынчы гюнине ерли танк булан от-ялынны ичинде турса да Али де, Илмутдин де, Абдулгъаким де, ата юртларына сав-саламат, авур яраланмай кѣайтгъанлар.

Озокъда, Аллагъ сакълагъандыр. Адамны кѣысматы янгыз ону кѣолунда.

Али агъавну яшав омырюн гѣзалгъа гелтирип кѣарасанг, о гележек наслу саялы, муна бу бизин бу гюнубюз саялы, омырюню узагъында яллап тургъан десек бир де тамаша тѣгюл.

Али Мурзаев дауда гѣрсетген кѣоччакъ ишлери учун «Кѣызыл юлдуз» орден, «Варшаваны алгъаны», «Берлинни алгъаны» учун» деген орденлер, Ватан дауну ордени ва 15 медаль булан савгъатлангъан.

Дав битмеге 3 ай да, 23 гюн кѣалгъан. 1945-нчи йылны январь айыны 16-сы Али кѣуллукъ этеген военный бѣлюкню командири, полковник Бардюков Мурзаевге кагъыз тапшура. Кагъызгъа: Польшаны Раца шагъарны азат этивдеги давланы ортакъчысы старший сержант Мурзаев Али Шарабутдиновичге:

«Ор башкомандующий, Совет Союзну Маршалы ълдаш Сталин 1945-нчи йылны январь айыны 16-нда кѣол салгъан 222 номерли буйругъу булан Раца шагъарны азат этгени учун соединениени бары да солдатларына, шоланы арасында шо дауда ортакъчылыкъ этген сизге де, баракалла билдиремен» деп язылгъан.

Орде эсгерилген полковник Бардюков дау битмеге дѣрт гюн кѣалгъанда Алиге бирдагъы бир кагъыз тапшура.

Онда айтылагъан кюйде, Али Мурзаевге Сталинни 1945-нчи йылны май айыны 5-ндеги 354 номерли буйругъу булан Берлин шагъарны кѣыблагюнтувуш боюнда арагъа алынган немец асгерлени бѣлюгюн ъкъ этивде ортакъчылыкъ этгени учун баракалла билдириле.

... Дав битгенли эки ай да 12 гюн бола. Старший сержант А.Мурзаев Совет Союзну маршалы Г.Жуков ва Военный Советни члени генерал-лейтенант Телегин июль айны 31-нде кѣол салгъан кагъызны ала. Шо кагъызда да генералиссимус Сталин бу кѣоччакъ улангъа баракалла берегени билдириле. Ва Ватанына кѣайтма изну берилегенликни гъакъында айтыла.

Тек А.Мурзаев уюне кѣайтмай. Ол асгер старший сержант чынында химия асгер бѣлюкню инструктору болуп чакъырыла. Етти айлар ишлеген сонг, кѣазанган акъчасына савгъат-салам да алып, ата юртуна кѣайта. Кѣайтывда огъар озю ишлеген асгер бѣлюкню атындан приемник, эки гийим хром этик, бир гийим хохол этик, командир состав гиеген бир гийим опуракъ савгъат этелер.

АЛИНИ ДАВДАН СОНГЪУ КЪЫСМАТЫ

**Дёрт йыл бирче дав этген
Ёлдашлардан айрылып,
Савбол этип олагъа,
Тюше ол къайтар ёлгъа.**

**Тёште орденлер булан,
Къолда савгъатлар булан,
Гирип геле бу юртгъа –
Тувуп оьсген отавгъа.**

**Юртда солдатны гёрюп,
Кавлу оюнун бёлюп,
Шо гиччинева жагъалар,
Къучакълама чабалар.**

**Авул - хоншу жыйылгъан,
Уллу мажлис къурулгъан,
Алгъышлап, оьмюр ёрап,
Алиден бек къувангъан.**

... Алиге узакъ заман ял алмагъа тюшмеген. Ол дав бёлген, сююп танглагъан муаллим касбусун узатгъан. Али 1946-нчы йылны январь айыны 1-нде Аданакъ юртдагъы башлапгъы класланы школасына муаллим ишге къабул этиле.

Артындагъы охув йылда ону эсгерилген школаны директору этип белгилейлер. 1948-нчи йылдан 1952-нчи йыл болгъунча Дёргели юртдагъы школада къумукъ тилден дарс береген муаллим, бу школада директор болуп загъмат теге.

Пенсия чагъына чыкыгъынчагъа Али Мурзаев Къарабудагъгент районну юртларындагъы школаларда муаллим касбусун амин кюйде узатып тургъан.

Шо узакъ йылланы боюнда ол билим беривню республика, район оьлчевдеги идараларыны атындан берилген хыйлы гьюрметлев грамоталар къазангъан, баракаллалар алгъан.

Тек, пенсиягъа чыкыса да, айланышгъа югюрюк, сёзге пасигъ, къумукъ тилин оьзю яратгъандай билеген Али Шарабутдинович тёрге таянып паракхат турмагъан. Яш наслуну аталарыбызны асил къылыкъларында тарбияламакъ учун олар булан оьтгерилеген чараларда гъайлы кюйде ортакъчылыкъ этип, оланы насигъатчысы болуп юрюген.

Али Мурзаев гъакъ юрекли, гъар бусурманны сююнчюн де, къайгъысын да бёлмеге гъазир турагъан адам, Магъаммат пайхамарны, алайгъи салам, умметини герти вакили гъисапда танывлу эди.

Гюнагъларындан Аллагъ гечсин!

Къумукъланы «Залим болма, алим бол» деген айтыву бар. Шону йимик, Али агъав яшавунда залим болма, гъакимликни оьр тахын олтурмагъа талпынмагъан. Ол, бусурманны сыйлы борчун кюте туруп, дёрт керен гъажгъа барып гелген. Аллагъ къабул этсин! Бай яшав сынавун алимдей оьзгелеге васият гъисапда дарс берип гетмеге къаст этген.

Али агъавдан къалгъан кагъызлар булан тергевлю кюйде таныш бола, оланы охуй туруп, бир затгъа айрокъда рази къалып, тамашалыкъ этдим. Шо да, шиьругъа, къапия сёзге агъамият берегенлик эди. Айтагъаным, мени къолумдагъы тептерде Али агъав яшавуну артдагъы йылларында оьз къолу булан язгъан бир-нече шиьру бар. Шоланы бир-экисин бар кюйде бермекни тийишли гёрдюм.

АТА ЮРТУМ

Ата юртум Дѳргели,
Тувуп оьсген элимсен,
Яшлыгьым сенде оьтген,
Кѳп аявлу еримсен.
Кьышда чана сыргъалап,
Язда чабып айланып,
Школа йылларым да,
Оьтдю сагъа байланып.

Эки йыл Къазанышда,
Эки йыл да Шурада,
Йылар да гетди оьтюп,
Къалды артда бары да.
Яшлар булан иш алдым,
Паравул мактабында,
Немецлер дав башлады
Къоюп гетдим барын да...

Къарагъанда, Али Мурзаев савлай яшав ёлун шиъру къайда да суратламагъа урунган болган. Тек, дав себепли, мурады яшавгъа чыкъмай къалган.

НАСИГЪАТ

(Къысгъартылып бериле)

Ялгъандан, макюрден,
Гъарамдан сакълан,
Исламны ёлунда,
Халис амал тут.
Бу дюнья пана,
Эс тапма къара.
Биз гетежекбиз,
Ахырынг ойла.
Аллагъ айтгъанны,
Этме борчлубуз,

Расул сюннетин,
Тутма борчлубуз.
Билмей къаларбыз,
Ажжал гелгенни,
Тартып, сувуруп,
Жанынг алгъанны.
Талайлы бусанг –
Къабурунг ярыкъ,
Огъар да, сен бил,
Гъазирлик тарыкъ.

Яратгъаныбыз узакъ йыллар оьмюр берген Али Мурзаевге къысматына гъёкюнмеге себеп ёкъ. Ол 88 йыллыкъ яшавун, Аллагъны кёмеги булан, оьзю ясаган. Ол аталардан къалмай ат минген, аналардан къалмай тон гийген.

Али яшав сюрмек, огъо, бек уллу гъюнер де, пагъму да, гъаракат да талап этеген зат экенни яхшы сезген. Яшавну аччысын да гѳрген, татлисин де. Амма халкъына, миллетине гъалаллыкъдан айрылмаган. Ону ата юртлулары депутат этип де сайлагъанлар...

Ол оьзю къургъан оьмюрлюк беклик къаланы инамлы якълавчулары, аркъа таявлары, ёлдашлары, сырдашлары болуп турган олжасын, авлетлерин гъаманда эсинден тайдырмаган. Оланы юрегини уьстюнде гѳрюп турган.

Бугюн 73 йыл алда бизге Уллу Уьстюнлюк гелтиргенлени сыдрасы сийрек болган. Оланы атларын эсден тайдырмай сакъламакъны намусу олардан сонгуланы бойнунда. Шолайланы бириси Али Шарабутдинович Мурзаев.

Далгъат АЛКЪЫЛЫЧЕВ,

ДР-ни маданиятыны ат къазанган чалышывчусу.

Салав АЛИЕВ

БЫРЫНГЫ КЪОЛЪЯЗЫВЛАР

Къолъязывлар – алдынгыыланы гъар янгы наслугъа тапшурагъан аявлу аманаты. О аманатгъа гъайсыз яда писиревсюз халкъны бир заманда да иши онгмас деп эсиме геле. Олай халкъ гъар даим де утдурар. Языв культурабызны къолъязывдагъы сыйлымы яда басмадан китап болуп чыкъгъаны сыйлымы? Шулай суал болма да тюшмей. Къолубуздагъы беш де бармакъны бизге къайсы бавурлу, ата-анагъа яшларыны къайсы аявлу?!

Тек къолъязыв культураны да, басма китап культураны да арасында хыйлы башгъалыкъ бар. Китапны яшаву гюнлюкде, о тахчалагъа тизиле, тавшала буса, къайтара басмадан чыгъарыла. Китапны гъалиги гъар охуп билеген адам англама бола, къолъязыв буса, айрокъда бырынгыдан къалгъан къолъязывлар авруп турагъан авлетинг йимик, бузулуvgъа, тозулуvgъа тарымагъаны кеп аз бола, ону ким буса да охума да болмай, шо саялы ону багъалап билмейли, тергевсюз къоймакъ бар. Ондан къайры да, бырынгы къолъязывлагъа тийишли къыймат бермек учун ону уйренеген адамны илму янындан уллу гъазирлиги ва хас билимлери болмагъа герек.

Бирдагъы булай бир кемчилик бар. Гъалиги китапны къыйналмай охуп да боласан. Къолъязывну къолламакъ учун буса къыйналып загъмат текме тюше. Озокъда озюнгники де болгъанны сюе бусанг, ону гечюрюп аласан. Бу иш буса озге кеп къуллукъларынг, узюрю ишлеринг къурбан этмекни талап эте. Ачыкъ зат, гъалиги жагъиллер олай затлагъа заманын йиберме суймей.

Халкъны бир-бир тайпаларында шолай гъайсызлыкъ болагъаны саялы олай нече алтын багъалы къолъязывлар, китаплар, савлай библиотекалар пуч болуп гетгендир?

Бизин юз йылны башында къумукъ халкъны арасында Абусупиян Акаевни китапханасындан бай библиотекасы булангъы гиши болмагъан. 1929-нчу йылда миллетчи деп негъакъ айыпланып тутгъанда, ону шонча бай къолъязыв ва китап байлыгъын алгъанын алып, алмагъанын абзарыны къап ортасына чыгъарып, уллу ортен отлар ягъып, яллатып бизин халкъны намусуна тиеген жинаятчы иш этгенлер. Лап да тамашасы, китапланы биревлер яшырып тайдырма къарайгъанлардан чыгъарып алып отгъа

ташлайгъанланы бирлери бир заман Абусупиянны алдында муталим болуп гетгенлени бирлери болгъан. Озокъда, булай вагъшилик ва месепсизлик кёбюсю гезиклер оъз арабыздан чыгъа. Иш янгыз Абусупиянда тюгюл, социализмни тар англавларда сакълама сюегенлени халкъны тарихи эсин кырккып, огъар къара къоркъувлар берип, дагъы баш гётермесин учун юрютюлеген политикасында болгъан. Гъона, шо кюйде ёл тутуп, гъукуматны, партияны башын тутгъанлар, кёп миллетлерден тез-тез бир миллет этебиз деп, минг йыллар юрюлюп гелеген ажам язивундан айырып, латин язивгъа чыгъаргъан, огъар уйренип битгенче, орус алфавитге гёчюрген, натижада янгы оъсюп гелеген интеллигенцияны, школаланы алдагъы адабият варисликни пайдаландырып болмайгъан гъалгъа салгъан, ондан-мундан чалдырыш етишеген варислик маълуматлагъа харлы этген.

Эсгермеге герек, дагъыстан халкълар булай балагъгъа тарыйгъаны бу биринчилей болмагъан. Къумукълар бу балагъны кыйынын башлап хазар гъукуматыны заманында, арап, тюрк, иран елевчулер гелип, бусурман динни гючден токъташдырма башлагъанда гёрген. Олар бусурман динден алдагъы Албан ва Хазар гъукуматыны девюрюндеги китапларын гавур китаплар деп, болмагъандай пасат этгенлер. 1929-нчу йылны язбашында Абусупиянны библиотекасына тюшген оъртен бизин халкъны тарихинде шо къайдалы ахырынчы оъртенми экен дагъы? Шюкюрлюк этип къояйкъмы? Неге булай сорайсыз? – дегенлер болма ярай. Неге тюгюл де, бизин арабызда гъали де ёкъму дагъы авамлар?!

...Абусупиян Магъачкъалада туснакъда турагъанда, къатынын ону янына бир-нече керенлер гёрме гийирген.

Бир керен Абусупиян, къатыны бек бузулуп гелгенин гёрюп, гъалны сорай. О да библиотекасына гелген балагъны барын да айта. Абусупиян кёп заман не айтарын билмей манг болуп къала, деп хабарлай къардашлары. Сонг эсин жыйып:

– Столумну тюпдеги такъылында бир къольязыв бар эди, шо не болду?

– Воллагъ алды, бир затны къоймай, отгъа ташлады.

Бу заманда Абусуфиян, отдан гёлек гийгендей, кызыарып-агъарып, оъсю де яллайгъандай, къаркъарасындан тер ташлап гете.

Дагъы да оъзюн жыйгъандай болуп:

– Пурхада, орта ирахыны арасына кысдыргъан эдим, – деп сорап да битгинче, къатыны:

– Воллагъ, алды, бир язивунгну да къоймай, – дегенде, Абусупиян эсден тайып йыгъылгъан болгъан. Абусупиянны биринчи сорагъаны экинчилей гъазир этип турагъан етти тиллик сёзлюгю болгъан, экинчи сорагъаны – атасына ва оъзюне Абусупиянгъа аманат этилген Йырчы Къазакъны къольязывлары, сибирлерден гелген кагъызлары болгъан...

Бизин Къумукъну гъалиги гёрмекли шаирлери Абусупиянны къайгъылы, кыйынлы кысматына, ону оър инсан келпетине, малайикдей таза адамланы пирлерине барагъан адамлар йимик, гъюрмет берип, къайтып-къайтып гелегенине мен бек сююнемен:

**Недир бу суратлангъан
Къамашгъан гёзлеримде?
Бруно яллайгъан отму
Гъакъылын ютгъан Римде?**

**Аллагъдан артыкъ гёрюп,
Адамгъа сужда къылгъан.
Насимини нюрюю
Савлайын сыдырылгъан?**

**Ёкъ, тюгюл, янгылышман,
Рим тюгюл бу – Къазаныш.**

**Дюнъягъа от тюшгендей,
Ярыкъ этип дёрт янны,
Китапханасы яллай,
Бизин Абусупиянны!**

**Менмен деген уланлар
Бугъар ягъадан багъа.
Сонг юз йыллар, минг йыллар
Тюшмек учун товбагъа¹.**

Абусупиянгъа, ону эделигине багъышлангъан сатырлар гъалиги къумукъ поэзияда дагъы да бар. Зайналабит Батырмурзаевни атасына язгъан кагъызында айтагъан сёзлер эсге геле: «Бу затлар мени намусумну йылата». Оърдеги сатырлар да гъар охугъан сайын бизин намусубузну сызлата. О сёзлер Бадрутдин Магъамматовну Абусупиянгъа багъышлап язгъан «Оъртен» деген поэмасындан алынган.

Мен бизин халкъны революциядан алдагъы адабият масъалалары: къольязывлары ва ажам китаплары булан доланагъаным отуз йыллагъа ювукъ бола. Шу арада хыйлы зат гёз алдан оьтдю. Тюрлю-тюрлю йыллардагъы дарс болур йимик мюгълетлени эсге аламан: 1970 йыл Дагъыстан университетни филология факультетини студентлери ва аспирантлары Шабанов Агъмат, Батыров Мусапир, гъали филология илмуланы алимлери Забит Акавов ва Солтанмурат Акъбиев, Буглен юртлу тамаза Гъасанханны китапларыны арасындан чыкъгъан Аманхорну шиърулары булангъы къольязывну, Буйнакский шагъарны петерханасында олтуруп гечесин-гюнюн бир этип, гёчюрюп алагъанлыкъ унутулмажакъ. Шону йимик, Гъели юртлу Исмаилов Магъаммат Йырчы Къзакъны янгы табылгъан къольязывун бергенде, ону ачып охума базмай къалгъан эдим, неге десегиз, – мени кёпден рагъатланма къоймайгъан суалларыма жаваплар табылмай къалырдан къоркъгъан эдим.

«Аманхор» романны автору Абдулгъюсейин Ибрагъимовну къольязывларыны арасында он бешинчи асруда яшагъан шаир Умму Камалны къысгъача яшав къысматы ва ону шиърулары чыкъгъанда, оланы «сырын» ачмакъ учун кёп йыллар «берме» тюшдю. Къольязывлагъа гъасиретлик яшавда янгылыкъгъа гъасиретлик йимик, ону татывун бир алсанг, узакъ къышдан сонг гелеген язбашны йимик къаравуллайсан. Гъали чи таман эди, бугюн-гю илму ва оьзге яратывчулукъ уьзюрюлериме гиришейим деп тура бусанг, къаравулланмайгъан кюйде бир ерден халкъны культурасын англавда уллу бурулув болурдай, кёп йыллар ятып тургъан къольязывлар чыгъып геле де, къалгъан бары да затны унутдура, сени бары барлыгъынгни къуршап ала. Гъалиден он-он беш йыл ал якъда белгили арабист, алим, университетни филология факультетини доценти М.-Г.М. Садыки бир гюн магъа бир

1. Бадрутдин. Атама кагъыз. Магъачкъала, 1988, 195 б.

тавшалгъан къольязывну берди де, айтды: «мен, эсиме геле, – шу менден эсе сагъа пайдалы, айтып турмайым, охуп чыкъ, сонг сёйлербиз», – деди. Шо вакъти, тюзюн айтгъанда, мени де ишлерим бек къыставул эди, осуз да языв ишлерим кёп эди. О къольязыв булан машгъул болма, ону гъакъында мугъкам къарав берме болжал тарыкъ эди. Шо саялы мен де, М.-Г.М. Садыки берген тептерни охуп, баш чыгъарып, магъа да тийишли маълумат берир деп, аспирантыма тапшурдум. Арадан ярым йыл гетген сонг, шо тептер эсиме тюшдю. Тептерден аспирант баш чыгъарма болмагъан яда суюмеген. Эсимде, ахшам сагъат дёртде олтургъан кюйде – эртен сагъат алтылагъа столну артындан тургъаным. Турув-турувум булан, телефон уруп, иш ёлдашым М.-Г.М. Садыкиге оъз къуванчым билдирдим. Къольязыв он сегизинчи асруда яшагъан лезги шаир ва алим Ругъулу Алини китапларындан къалгъан къольязывда Умму Камалны белгисиз къалып турагъан дёрт шиърусу бар, лап да тамашасы – шоланы бирисинде шаир оъз халкъыны – къумукъланы, къыйынлы къысматын айта.

Шу бизин учун сыйлы табылыв булан бир заманда Кяхулай юртлу, он сегизинчи асруда яшагъан Мустафаны уланы Къадирмурзаны «Анжи-наме» китабы ва олай да ата ва улан Нугъай ва Зайналабит Батырмурзаевлени архивинде сакълангъан язывлары ва олагъа ошагъан оъзге кёп материаллар къолума тюшгенде, оъзге хас илму-ахтарыв ишлеримни хыйлы заманлагъа ари теберип къойгъаныма мен гъеч бир де гъёкюнч этмеймен. Оъзюне не тарыгъын девюр оъзю биле. Балики, герти оъсювню ёлу шулай болмакъ бар. Гъар заманда шулай болуп гелген: биревлеге «илму» оъзюн гётермек учун тарыкъ, биревлеге буса о халкъны культурасын гётермек учун берилген. Бырынгъылар билмей айтмагъан: «Жанаварлыкъгъа тарыгъан алим ат учун, герти алимлик буса, халкъ пайдасы хат учун».

Атын тутуп айта турса, сёз узакъгъа гетежек. Артдагъы йылларда табылгъан бизин халкъны бырынгъы заманлардагъы дюнья англавларындан ва тарихи гъалларындан ва олай да эстетика-чеберлик байлыгъындан герти хабар береген къольязывлар кёп бар. Бу гезик шолардан учыюсунде айрыча токътатакъны арыв гёремен. Мени гысабымда шо бырынгъы китапланы гъарисинде гъалиги наслулар учун уъч уллу дарс, уъч терен маъналы ой бар. Шоланы учыюсуне де халкъ китаплары деп айтма ярай. Оланы биринчиси «Сёнмейген отлар ва Таш улан». Торкъали юртлу шаир Айбала Дадав ва ону уланы Алибек булан байлавлу. Экинчиси «Чаракъ ва Паху», гетген асруда Кавказда къуллукъ этеген орус офицерни гъаракаты ва шо заманда Тифлисте чыгъарылагъан «Кавказ» газети булан байлавлу. Учыюсую де Къазан шагъары ва XX-нчу юз йылда яшагъан къумукъ алим Девлетмурза Шихалиев булан байлавлу. Уъч де адабият материал орта асруланы аламаты.

Дагъыстанда орта асруларда аслу гъалда языв адабият арап, фарс, тюрк тиллерде язылгъан. Ерли милли адабият буса авуздан, бырынгъы таварих хабарланы, легендаланы ва йырланы къоллап, бир сёз булан айтгъанда, халкъ китапларындан къурула болгъан. Бырынгъыдан берли оъз тилинде языву токъташгъан халкъланы арасында авуз адабият, язывлу къайдада юрюлюп де, мекенли бир системагъа айлана. Масала, гюржюлерде, эрмелилерде шону ачыкъ мисаллары бар. Дагъыстан халкъланы арасында да шолай «таш языв», «таш поэтикасы» булангъы бир агъым амалгъа геле.

Шо къайда, кюйге къарагъанда, Дагъыстанны халкъларыны тыш елевчюлеге къаршы ябушагъан девюрлерде бек гючлене. Шу затлагъа хазарланы девюрюнден, Акъсакъ Темирни асгерлерине къаршы юрюлеген давланы

девюрюнден ва олай да тавлуланы Пача гьукуматыны елевчю политикасына кьаршы, милли азатлыкь учунгьу давланы девюрюнден кьалгьан материаллардан ачыкь гёрюне.

Шо авуз адабият асарланы (кьольязывлардагьы халкь хабарларын ва легендаланы) азербайжанланы, эрмелилени ва гюржюлени белгили языв адабият асарлары булан тенглешидирип, биз кьумукь халкь адабият асарларын не заманда яратылгьанын билме болабыз.

Орта асрулардан кьалгьан, арап тилде язылгьан кьольязывларда аслу гёрюнеген зат – агьвалат ва динни масьаласы, шо девюрлердеги авуз адабиятда буса (о бир-бирде кьольязывлу да бола) элни, инсанны ва ону кьысматы ал бетде суратланыр. Кьадирмурзаны «Анжи-намеси», кьазикьумукьланы «Парту Патима» – деген эпосу шогьар шагьат бола. Эрмелилени, гюржюлени бир-бир китаплары, азербайжан шаири И. Насимини кьысматы ва бизин «Таш улан» шолай бир девюрню, бир адабият системаны аламаты. Таш Улан – бизин халкьны Насимиси.

Г.М. Горький булай деген: «Шаирлени аллагьы – анив айтылгьан кьайратлы, герти сёз. Гелигиз, шаирлеге алгьыш этейик». Халкь авуз адабиятыны эстетикасы да шону талап эте. Гьар девюрню, ташдагьы язывлар йимик, даимликге кьалсын деп кьоягьан чеберлик белгиси болгьан. Бырынгьылыкьда шо миф хабарлардагьы дазуланма болмас йимик фантазия, гечги девюрлерде: романтизм яда реализм болгьан эди буса – орта асруларда гертиликни инсанны оьз ихтиярлы кьысматындан излемек, шону учун айтса инанмас кьысас акьубалагьа тюшюп кьала буса да, сыр билдирмес хасият яратмакь, гертиликни таш белгилеге кьуймакь, гертиликни даимлигине мекенли бир халкь англавуна айландырмакь адатлана. Бу бизин халкьны авуз адабиятында лап бырынгьы заманлардан гелеген мердеш. Демек, гертиликге даимликни белгиси гьисапда таш белги салма гьасиретлик орта асрулардагьы яшав гьалланы да ва бырынгьылыкьдан гелеген чебер агьымны да кьошулушу болгьан. Тавлагьа, кьая башлагьа, тав бетлердеги анакьлагьа гьасиретлик кьумукьланы лап бырынгьы тарихи тамуру гьисапланагьан кьумер, кьунер (кимер, кьунлар) кьавумланы инанывларындан геле.

Кьайсы кьумукь юртгьа барып сорасанг да, сагьа бир гьайран тамаша ташгьа айланып кьалгьан, бир-бирине гьашыкь болгьан уланны-кьызны хабарын айтажакь. Олар бар ерлерин де гёрсетежек (Кьоркьмаскьала, Кьарабудагьгент, Кяхулай, Таргьу, Кьаягент, Кьакьашура, Дёргели, Эрпели, Эндирей, Ишаргы в.б.) Бир кьумукь ёммакьда (бу мотив бырынгьы тюрк эпосу «Дадам Кьоркьутну» китабында да ёлугьа) айтылагьангьа гёре, бырынгьы заманда бир бийик кьалаларда турагьан бек анив, гёзел кьыз болгьан. (Ханны кьызы деп айтыла). О кьызны алма сююп, бютюн айлана якьдан дюньягьа аты айтылгьан игитлер геле. Тек олар о гёзелни шартлары кютме болмай, шосагьат ташгьа айланып кьала болгьан. Шо кьаланы айланасы таш суратдан толгьан болгьан. Кьыбла Русияда, Кавказ тавланы буччакьларында, кьумерлер ва кьуманлар (кьыпчакьлар) яшагьан ерлерде кёп санава ташдан этилген адам кьаркьаралар табыла. Бырынгьыдагьы шу алапат кёп йырларда, легенда хабарларда сакьлангьан.

О хабарланы игитлери бир кьысгьача кьыйынлы гьалгьа тюшгенде, душманны кьолуна бармас учун, тенгирине ялбарып, кёбюсю ташгьа айланып кьалалар. Олай ерлеге кёбюсю гьалда пирлер деп айтыла. Дёргели юртлулар, мисал учун, Гьаркасгьа ювукьда сирив гезивю булан ташгьа айланып кьалгьан улан ва кьызны хабарын бере. О ер айлана юртлагьа белгили.

Яш болмайгъан эр-къатынны шо ерге алып барса, яш бола деген инаныв да бар. Булай хабарланы кёбюсюн эсгерме болабыз. Шолардан бирисин 1910-нчу йылда яхсайлы Адил Шамшединов да эсгере. Ол эсгерген ёммакъда – эки гъашыкъ, атасы-анасы оъзлеге бережек жазадан къоркъуп, ташгъа айланып къалалар. «Гъали буссагъатда да оланы къабуру кёп адамлар барып ибадат этеген бирге айланып къалгъан», – деп яза А. Шамшединов¹.

Гетген юз йылны ахырында оъзюню учителя В.Ф. Миллерге И.Ш. Анисимов булай яза: «Таргъу юртлулар айтагъангъа гёре, Торкъалини ювугъунда Сари-Хум деп тав бар, шо тавну буччагъында, Иссисув деген ерде ташгъа айлангъан къызны къаркъарасы болгъан, айланадагъы къумукълар шо суратны уьстюне бирге йимик кёп бара болгъанлар, бу арагъа оруслар гелмеге башлагъан сонг, айлана юртлардагъылар шо таш суратны «ожагъында сакъласа насип гелтире» деп, пайлап алгъанлар»².

Оърде эсгерилген йимик, гъайран тамаша къумукъ хабарланы бирисин гетген юз йылны орталарында Кавказда пачаны армиясында къуллукъ этеген офицерни язывларында сакълангъан³.

Ол офицерге «Чарах ва Паху» – деген легенданы кёстекли къонагъы айтгъан, огъар да – ону атасы хабарлагъан деп яза. Бу хабарны маънасына чыкъгъанча, бу масъаланы авуз ва къольязыв адабият булан байлавлу ерин эсгерейик: «Чарах ва Пахуну» хабары адатлы юрюлеген легендалардан бир хыйлы белгилери булан айрыла, мундагъы суратланагъан агъвалатлар ойлашып чыгъарылгъангъа ошамай, къарагъанда хабар къюркюсюнде герти, болгъан ишлеге таянгъан. Бу белгисине къарап, биз «Чарах ва Паху» бизге белгили «Анжи-намени» чебер къурулуш традициясында деп айтма болабыз. Гъасили, бизин къаравубузда бу авуз адабиятны асары – мунда бир янындан халкъ легендаланы хасияты, бириси янындан языв адабиятны хасияты билине. Эки де агъым чатырашып тизилген асарланы бири. Кюйге къарагъанда, газетге «Чарахны» гъакъындан язгъан авторгъа ону кёстекли къонагъы къольязывда юрюлеген асарны сюжетин хабарлагъан болсун герек. Биз неге булай ойлашабыз? Студентлени ортакъчылыгъы булан биз шу теманы айланасында ахтарыв юрютдюк, шону натижасында бир гезик сама ташгъа айлангъан къызны къысматындан язылгъан сюжетлерде «Чарах» да аты айтылагъан: къумукъ бийлерден не торкъалили Хасай бийни, ону Кюйсуну ари янында турагъан ювугъу Талибек бийни ва олай да хабарны баш игитлеринден Пахуну, Чарахны, Юсупну, Искендерни, Аликъылычны атлары ёлукъмады. Экини бири болмагъа герек: легенданы язгъан гиши шо атланы я оъзю ойлашып чыгъаргъан яда кёстекли къонагъым айтгъан деп, оъзю къоллагъан къольязывну эсгермей къойгъан. Бизин булай ёравгъа элтеген маълумат бар: халкъны арасында ташгъа айлангъан не къызланы, не уланланы оъзлени хас атлары бир керен де айтылмагъан. «Чарахда» буса айтылгъан. Ондан къайры да, бу асарда орта асрулардагъы китапларда «Лайла ва Мажнун», «Юсуп ва Зулайха», «Дагъир ва Зугъра» да йимик игитлени чалмюкленегени гъайран эте. Бу негер шагъат болагъан белгидир – легендалар, легендалардан оъсюп, озуп, авуз адабиятгъа яда оъз битиминден таба языв адабиятгъа раслашагъанны ишарасы тюгюлмю? Гъасиликалам, «Ча-

1. Шамшединов А. «Кумыкские сказки». Журн. Этнографическое обозрение, 1910, № 1-2, с. 147.

2. Калоев Б.А. «В.Ф. Миллер – Кавказовед». Орджоникидзе, 1965, с. 140-141. И.Ш. Анисимов – Таргъулу татлардан, революциядан алда Москвада охугъан, Дагъыстанны гъакъында хыйлы илму-ахтарыв ишлер язгъан.

3. Ал. К. Чарах и Паху. (Горская легенда). Газета «Кавказ», 19 июля, 1859.

рахны» мердешли легендадан адабият балладаны тарихи-эпос йырлардан йимик башгъалыгы бар. Оюбузну хабарны текстине ювукъ этейик.

«Чарах ва Пахуну» хабары, кысгъача этип айтгъанда, муна шулай:

«Темиркъуюдан оьтгенде, тавлагъа багъып барагъанда бир таш сын бар, къарасанг – адамгъа ошай, къолларын тешюне басып, жыйылып эретургъанда йимик. Сын Торкъалиге ювукъда. Бу арада бырынгыда Торкъали бийи Хасайны къалалары болгъан. Ону байлыгы дюнъягъа айтылгъан болгъан. Ону гъайван булан туварыны эби болмагъан. Амма ону лап уллу байлыгы – ону йигирма йыллыкъ уланы Чарах болгъан. Игит десенг – игит, къоччакъ десенг – къоччакъ. Ону аты бютюн айланагъа белгили болгъан. Бек яхшы хасиятлы адам болгъан. Хасай уланына оьзюне тенг гелегени кызын излей. Чарах буса Хасайны эсги ювугъу, гьукуматлыкъгъа енгилме суймейген бий Талибекни кызын сюе. Эки де бийни ерлери янаша: Къойсувну бери яны – бириники, ари яны башгъасыныки. Талибекни кызы Пахуну да Чарахгъа гезю бакъгъан. Тек арадагы оьчлюк оьзлени бирикме къоймажакъны олар биле.

Амма Пахуну ону зукъариси Искандер къатын этип алма къасты бар. Пахуну ва Чарахны бир-бирине гъашыкълыгын билгенде, Искандерни къаны къайнай, ачуву арта, тек ол ачувун нечик алажакъны билмей. Бу арада бир той бола. Бий, оьзден жыйылгъан. Адатгъа гере ярышлар ва ат уьстюнден йыгъаргъа ябушувлар башлана. Чарах Искандерни уруп атдан сала. Бу гезикге: – «Оюнда не де бола», – деп къоялар.

Амма ахшам шатлыкъда Чарахны иниси Юсуп Искандерге атдан онгсуз тюшгенин бетлей. Ачуву ичинде къайнап турагъан Искандер, хынжал булан уруп, Юсупну шо еринде йыгъа, ону арты булан Чарахны уьстюне де чаба. Амма Чарах, ону эки айланма къоймай, паралап ташлай. Булай да къынгыр хасиятлы Талибек бек къагъарлана: «Искандерни къанын ерде ятма къоймажакъгъа ант да этип, гете. Арадан заманлар оьтген сонг, гъавгъа баргъан еринде «кимбилди болуп», Хасайны эки зукъариси оьлюп чыгъа. Чарахны шо оьчлюкден къорума сююп, Хасай ону Къабартыгъа йибере. Не этсе де, Чарах Пахуну унутма болмай, авруй, аза.

Талибек де кызыны гъайында, ону тез-тез эрге берип тайдырма айлана. Муну эшитип, Чарах Дагъыстангъа алгъасай. Геле. Тек не этежегин билмей. Янып-гююп, битип бара. Чарахны башгъа анадан тувгъан агъасы Аликъылыч барьп, Чарахны гъалын Пахугъа айтма токъташа. Геле, Солакъдан чыгъа. Агъачлыкъны ичи булан юрюп, Талибекни къалаларына ювукълаша. Талибекни абзарында гиши ёкъну билип гъашыкъдан янганланы йырын йырлай. Бу тавуш Пахугъа чалына. Ол терезеден къарай – Аликъылычны гере. Чола табып, ону янына геле. Биразгъа юрт ягъада, Алгъыш-тёбени бетинде Чарах булан ёлукъма разилигин ала...

Бу заманда Талибек уйге къайтса, Паху ёкъ.

Къалагъа ала-пелекет, къувун тюше. Чарах Пахуну да алып, къушдай болуп атгъа мине. Солакъдан чыгъып къачалар. Талибек асгери булан, ететмей, къувуп алып геле. Аликъылыч яраланып йыгъыла. Паху ва Чарах дагъы да къачалар. Талибек етишип геле. Оьлюм гез алгъа гелип токътай. Къутгъарылма кюй ёкъну билип, Чарах Аллагъдан тилей, оьзю учун тюгюл, Паху учун – «бизин бирибизни ташгъа, бирибизни сувгъа айландырып къой» – деп. Шолай да айтып, Пахуну ерге тюшюрмели оьзю де бола, ол ташгъа айланып къала, оьзю буса ону аякъ тюбюнде жанлы чалкъынагъан таза кёлге айланып къала. Талибек де, ону адамлары да таш тёбечиклер болуп къалалар.

Муна шулай эки сюжет бериле. Тек Чарах бара-бара гёре: Пахуну юреги озюне алдагъы кюйде исинмейгенге ошай, не буса да бир себеп болмагъа герек деп, тергеп къараса: Паху кёлден эсе, елге ювукъ, ону булан шыбышлай, гечелени тунгунда ону булан яп-янгыз къала. Чарахны ичинде янгыдан от яна, аза, сан-саны ирий, бите. Кёл, гелегени сорлугъуп, къурума башлай. Артда къуруп, битип де къала.

«Билмеймен, бу легендада айтылагъан зат не даражада гертидир, амма мени ювугъум муну гертиден де герти, болгъан ишни йимик инанып хабарлай эди, мен ону хабарына бек иштагълы тынглагъан сонг, ону бир де эшитмеген сиз де билсин, – деп язаман».

«Чарах ва Паху» биз билеген язылгъан къольязыв авуз адабият асарларыны бирине де ошамагъан (не аварланы, «Камалул Баширине», не даргилени «Эндирейли Алисине», не эрмели ва гюржю хабарлагъа). Белгили кюйде, Камалил Баширни озюню атасы оьлтюре. «Чарахда» феодалланы ер пайлав, халкъ пайлав учун артсыз-алсыз ябушувларына къаршы идея бар. Мунда гъашыкълыкъ, оьр инсан къылыкъ уьстюн геле, о къылыкълар феодал девюрню яшав законун гери ура, инсанланы арасындагъы бир-бирине бакъгъандагъы сююв, азиз гъасиретлик эсги дюньяны есирлигине енгилме де сюймей. Олай игитлер, савунда оьлюмге бара буса да, оьзлени къасты савлагъа эсделикге къалсын учун, ташгъа айланмакъны сайлайлар. Къумукъ арада (фольклор ва адабият поэтикасында) ташгъа айланывну уьч ёлу бар: озюню битиминде яшав барлыгъында малайик йимик таза адам, аслу гьалда яш адамлар (къызлар ва уланлар) ташгъа айлана. Бу биринчи къайдасы.

Экинчиси – эки сюйгенни арасындагъы бир-бирине бакъгъандагъы гъасиретлик, оьзлени оьлюмю булан сама бирлешмек. Сюювню оьлме къоймай, таш яшавну къабул этмек.

Уьчюнчю къайдасы Ватанны, ана элни якълав булан, шо ёлундагъы инсанны уллу къочкакълыгъы, игитлиги булан байлавлу.

Шу сынавлар нени гёрсете? Булай «ташгъа айланыв» чеберлик ала-мат гъисапда оьзге халкъ арада (лезгилерде, аварларда, даргилерде, къазикъумукъларда ва башгъа дагъыстан халкъларда) бизде йимик неге кёп ёлукъмай. Ону нечик англатма герек?

Чарахны сувгъа айланыву чу бизин фольклор учун да уллу янгылыкъ. Бизин фольклорубузда гёгюрчюнге, атьёкъ къушгъа ва оьзге башгъа тюрлю жанлагъа айланыв ёлугъа. Тек сувгъа айлана дегени хасокъ да къыт ёлугъагъан алышыныв. Бу традиция къайдан геле? Халкъны бырынгъы инанывларындан гелмей, къайдан геле? Сынав этип къарагъанда, къачан буса да бир заманларда бизин чебер сёз яратывчулугъубуз «таш» поэтиканы толкъунундан оьтген. Шо саялы халкъ «Таштемир», «Ярдан гесип алгъан йимик», «Ташны йимик» деп негъакъ айтмай. Бу мердеш дагъы да узакълагъа къалажакъ. Халкъ ону бир англавундан алып ташлагъандай болажакъ ва девюрлер гетип, шо «таш поэтиканы» агъымына дагъы да къайтып гележек, ону булагъындан балгъамлы таза сувлар уртлажакъ. Гьал, гертиден де, шо биз айтагъан кюйде болма да бола.

* * *

Шо традицияланы узакълагъа берилгенлигини инг гёрмекли ва гёзел ангы бизин халкъны «халкъ китабы» деп айтма ярайгъан – «Сёнмейген отлар ва Таш улан».

**Шу еримде кьойдай этип сойсанг да,
Акьсакь, сагья сув бар ерни айтмасман.
– Айтарсан! – деп, жаллатлары ёрмели
– Айтмасман! – деп, бирден-эки яш батыр
Шо еринде ташгъа дёнюп къалгъан дей...
Бу хабар да, бизден алда яшагъан
Къоччакь халкъны бизге кьойгъан саламы.
Дагъыстанда бир тюгюл шо таш улан,
Къоччакьлыгъын халкъ хабарлар макътагъан.
Ватанымда,
Ватан учун жан берип,
Нече-нече таш уланлар токътагъан!**

Бу белюкню Къумукъну белгили шаири Магъаммат Атабаевни «Таш улан» деген поэмасындан башламакъны онгайлы гёрдюк.

Лап тезги заманлардан берли бизин халкъны арасында елевчю Акьсакь Темирни чапгъынларындан Элин якълап юрюлген давланы гъакъында хабарлайгъан къольязыв китаплар болгъаны бир нече керенлер ёммакъларда эсгериле. Бизге шолай маълуматны тюрк язывчу Кяттип Челеби¹ бере: 1864-нчю йылда «Кавказ» деген газетде печать этилген ёл язывларында Э. Хотов къумукъланы арасында Иран елевчю Акьсакь Темирни гъакъында китап барын ва «Таш улан» деген легенда барын билдире. Акьсакь Темирни ва Тохтамышны давлары гъакъында халкъ хабарларын ва йырларын М.-А. Османов да ахтарып айлангъан ва оланы бирлерин китап этип чыгъаргъан². Кюйге къарагъанда, шолай эсгерилегендей, халкъ къольязыв китабындан белгили рус язывчу Роман Фатуев де пайдалангъан. Бу язывчу Акьсакь Темирни Дагъыстангъа гелгендеги гъалларындан б легенда хабарны адабиятлашдырып, «къумукъ легенда» деп ат да тагъып, бир-нече керен печатдан чыгъаргъан³. Тек Р. Фатуев шу асарны язагъанда къольязывлардан пайдалангъанын айтмай, хумторкъалили учитель къатын Сапийат Гъажиева ва шо юртну колхозчуларындан Умар Магъамматов ва Патимат Алиева шо хабарланы оьзюне хабарлагъанны эсгере.

Бу масъаланы айланасында бизге иш этип ахтарыв этме тюшдю. Биринчилей эсгерме тюшеген зат – гъали буссагъатда да о юртлулар таш уланны, таш къызны, Акьсакь Темирни чапгъынларындан жанлы хабарлар берелер, юртунда биревлерде тезги заманлардан берли, биревден-бирев гёчюрюп алып юрюйген «Акьсакь Темирни ва Таш уланны таварих китабы» болгъанлыкъны айталар. Гъалиден кёп йыллар алдын Токаев Абсамат шо китапны оьзю охугъанны ва шо китапда Айбала Дадавну къолу булан:

**«Акьсакь Темирни заманында
Атлар миндик акъталап,
Николайны заманында
Оьгюз екдик нокъталап, –**

1. Кяттип Челеби. Жагъан-наме Стамбул, 1732, 594 б.
2. М.-А. Османов. Ногъайланы ва къумукъланы йырлары. СПб. 1883. (Ажам язывда чыкыгъан.)
3. Р.М. Фатуев. Родник Саадат. Легенды. Чечено-Ингушское книжное издательство, 1964.

деген сёзлер бар эди деп токъташдырып айта эди. Айбала Дадавну яхшы таныгъан Торкъали юртлу Акъа Гъажиев: «Дадавдан алып, «Акъсакъ Темирни ва Таш уланны таварихин» озюм охугъанман, Р. Фатуев, Алимпа-ша Салаватов ва Юсуп Гереев булан гелип, ахтарывлар этип айланагъаны бугюн йимик эсимде дей», – эди.

Бизге Р. Фатуевге Таш уланны гъакъында хабарлагъан Айбала Дадавну уланы Умар Магъамматовну къатыны Магъамматова Кавсар булан ёлукъма тюшдю. Ол озюню эринде, ону атасы Айбала Дадавдан къалып, бир таварих китап барлыгъын эсге ала, ону кёплер алып охуйгъанны да айта. Тек о китапны сонг не болгъанын билмей эди. Бу ерде эсгерейик: Айбала Дадав озю де Акъсакъ Темирни заманындан хабар береген поэма чакъы уллу шиъру язмакълыкъны да бир тармагъы болмагъа герек. Шону йимик Наби Ханмурзаевни «Дагъыстан нелер гёрдю» деген китабында да Акъсакъ Темирни заманындан сёз юрюле.

Айбала Дадавну гелини айтып, бизге Дадавну артагъы уланы Алибек булан ёлукъма тюшдю. Тюзюн айтма герек, ону аты чыкъгъандокъ, биревлер «ондан англап алып болмассыз», – дей эди. Алибек юртну туварчысы болуп ишлейгени кёп йыллар бола эди.

«Гъакъылгъа мукъ» буму яда кимдир, билмеймен, Дадавну яшавун уйренивде де, «Таш уланны таварихин» уйренивде де Алибек Магъамматов бизге бир де къаравулламайгъан кюйде кёмек этип къойду. Биринчилей ол караватындагъы тёшегин гётерип, ону тюбюнден бек асырап сакълагъан атасыны суратын чыгъарып гелди. «Муну Магъачкъаладан хыйлылар алма суйген эди, бермеген эдим», – деди. «Хыйлы зат бар эди, – таладылар?! Шо суратны копиясын чыгъарып, дагъы да баргъанда, Алибек авруп, янгызлыкъда ята эди. «Атабыздан къалгъан бир тептер бар» деп эки-уыч тептерден бирикген, латин гъарплар булан къумукъча язылгъан къольязыв чыгъарып гелди. Кагъызына, язылгъан кююне къарагъанда, бу Умарны хаты болмагъа герек эди. Тек китапда булай язылгъан эди: «Бу таварих китап Эндирейли Зулкъарнайны 1899-нчу йылда язылгъан «Акъсакъ Темирни давларыны таварихи» деген къольязывундан. 1936-нчы йылда таржума этилди».

Эндирейли Зулкъарнайны гъакъында гъалиге биз билеген мекенли маълуматлар ёкъ. Дагъы ерде бизге бу язывчуну аты ёлукъмагъан. Шо къольязыв китапны мен бар кююнде гёчюрюп алдым:

1. Дагъыстанны аввалындан хабар.
2. Акъсакъ Темирни Дагъыстангъа гелмеги¹.
3. Ибрагъим Шайыхны Акъсакъ Темирге берген жаваплары ва ону Дербентде хан болуп олтурмагъы.
4. Молланасрутдинни Акъсакъ Темирге берген жаваплары.
5. Акъсакъ Темир Губденни жамиятын сынагъан кюй.
6. Оту сёнмейген бир къарт Акъсакъ Темирни титиретген кюй.
7. Акъсакъ Темирге сыр билдирмей ташгъа айлангъан кюйчу яш.
8. Акъсакъ Темир озюню асгерини санавун билген кюй.
9. Акъсакъ Темирни ва Тохтамыш ханны давлары.

Шу къольязыв булан таныш болгъан сонг, магъа кёп зат ачыкъ болду. Тек шону булан бирче суаллар артса тюгюл, кемимей: бу къольязывну баш тармакълары недир, бу халкъ адабиятыны къачан яратылгъан асарыдыр,

---

1. Къольязывда шулай язылгъан.

ону ким ва къачан язгъан? «Акъсакъ Темирни ва Таш уланны тарихи» шексиз, халкъ китабы, шулай ат такъсакъ уйренме онгайлы да, тюз де болур. Бу китап бизин орта асрулардагъы адабиятыбызда гъар-бир янындан янгылыкъ, объюнде уллу агъвалатлар суратлангъан, о девюрдеги бизин халкъны оър чеберлик даражасын гърсетеген фольклор эпосуна парх береген асар.

Акъсакъ Темир кѐп асгери булан Ирандан таба Дагъыстангъа XIV асруну ахырларында гире¹. Дагъыстан таву ва тюзю биригип, ону асгерлерине къаршы къанлы давлар эте, тек ону асгери Дагъыстанны талагъанын талап, таламагъанын янчып-таптап чыгъа, ону асгери Терик озенни ягъасында гъалиги Борагъан – Аракъ тавну боюнда Алтын тах гъукуматыны ханы Токътамышны асгери булан къаршылаша. Акъсакъ Темирни асгери Токътамышны асгерин янчып, айлананы тозуп, къайтып Ирангъа багъып гете. Муна шу агъвалатлар «Таш улан» деген халкъ китабыны аслу темасы.

Китапны хабарында асгер башчылары, ханлары, шайхлары атлары айтыла буса да, «Таш уланны таварихи» арап тилде, яда тюрк тилде язылагъан таварих китаплагъа ошамай, ону озтѐрече агъымы бар. Ону жанр системасы гюржю ва эрмели таварих китаплагъа ювукъ геле, олар булан бирлеше. Бу бирлешивге себеп болгъан бирдагъы бир гъал болгъан. XIV асруда Дагъыстан, айрокъда къумукъ бийликлер Алтын тах гъукуматыны политический системасында болгъан. Алтын тах гъукуматында буса уьч культура агъымны бирлешивюне багъыйлы шартлар табыла. Хорезмден гелегени, булгъар-хазариядан гелегени ва христианство булан байлавлусу. Шо девюрлерде адабият яратывчулукъ иш де шайлы жанлана, Алтын тах гъукуматыны заманындан къалгъан, объюне Шимал Кавказны тюрк халкъларыны да адабият варислиги деп айтма ярайгъан памятниклер сакълангъан. Мени гысабымда «Таш уланны таварихи» бизин халкъ авуз яратывчулугъубуздагъы ва адабиятыбыздагъы шолай янгылыкъ излевлени шартларында тувгъан.

«Чарахны» ва «Таш уланны» тенглешдирип къарасакъ, башлап эс этилинеген зат – асарланы яралгъан девюрю, оланы яшав-идея маънасы ва озге башгъа тюрлю белгилери.

Эсгерилип гетгени йимик, «Чарахда», аслу юрюлеген ой – феодал девюрдеги халкъ айырагъанлыкъгъа, эл айырагъанлыкъгъа къаршы турув. Гъашыкълыкъны оър инсанлыкъгъа гысап этив.

«Таш уланда» инг оър маънада простой халкъны ана элине бакъгъан сююв ва ону якълавдагъы игитлиги, мунда да ханлары айыплав генг къаравда бериле. (Акъсакъ Темир ва Токътамыш).

«Таш уланда», «Чарахда» йимик, «Таш» поэтика эркин ва уста кюйде къоллана, китапны сегиз бѐлюгюнден дѐртюсюнде агъвалатланы барышы таш суратлавланы ишарасы булан бите: къойчу яш ташгъа айлана, Акъсакъ Темир асгерини санавун таш ва къайыр тав этдирип тергей, ондан сонг, Токътамыш булангъы давлардан оланы нечеси оьлгенни ва сав къалгъанны билмек учун жыйылып этилген шо таш тавну ари-бери яйдыра.

«Чарахда» да даимликге къалардай ташны (Паху таш суратгъа айлана), сувну (Чарах – кѐлге айлана), сюювню (Таш-къыз ва Кѐл-улан) алгъан буса, «Таш уланда» – инсанны даимлигини аламаты болуп, сѐнмейген отлар, оланы къорувчу къарт, ана топуракъ, гюнню шавлалары, бютюн табият,

---

1. Акъсакъ Темир асгерлери булан Дагъыстангъа эки керен гелген: бир – 1395 йыл, экинчилей – 1400 йыл.

инсанны яшаву, ватанчылыкъ ругълу оър инсан хасият алынган. Бу нени гёрсете? «Чарах» да, «Таш улан» да арт-артындан гелеген башгъа-башгъа заманланы асарлары. Бу асарланы бири-бирин толумлашдыраган тамаша ери – «Чарах» хабарны игитлерини персонаж атлары айтылган (бийлени, оланы авлетлерини, къардаш тайпаларыны), «Таш уланда» буса янгыз хан, асгер башчы тайпаланы атлары эсгериле. (Акъсакъ Темир, Къун-Сабир, Давут-Барлас, Токътамыш в.б) Халкъны вакиллерини атлары айтылмай. Оту сёнмейген къарт, «Ташгъа айланган къойчу яш», «Таш улан» деп юрюле.

Амма халкъны вакиллерин биринчилей жанлы гъаракатда терен гъакъыллы, ватаныны азатлыгъын якълап оълюп гете буса да, душмандан гъар-бир янындан оър этип суратлав, оланы натижаланган келпетлерин яратанган оланы тавуш англаарыны алышып гелегенин (диалогланы) генг кюйде къоллап хабар къурмакъ халкъ адабиятыны лап да янгылыкъ береген ери.

«Таш уланны таварихинде» хаслыкъ – кёплюкде, кёпню къуршавда, кёпню бир хасиятгъа – ону да айрыча пир этип, уллу усталыкъ булан келпет яратып бажармакъда. «Таш улан» бизин «халкъны бырынгъы йырларыны бириси» Абдулланы йырындагъы Абдулланы келпетине ошап геле, Абдулланы анасыны келпети буса «Оту сёнмейген къартны» келпетиндеги маъна бар. Бу къольязывда чеберлик яратыв халкъны айтывларындагъы: «Аздан кёп де болур, кёпден аз да болур» деген шо принцип толу иш гёре.

«Таш уланны таварихини» бирдагъы бир, оъзюнден алдагъы адабияты-бызда болмаган, янгылыкъ ягъында айрыча токътап язайыкъ.

Шу асарда Гюнтувуш бусурман халкъланы культурасында, айрокъда адабиятында, динни талаплары башгъача экенге де къарамайлы, гъакъыллы инсанны, табиятны къудратына этилеген ибадат бек артып, бютюн бусурман культурасында Ренессанс процесси узатгълагъан девюрню белгилери бар. Насимини поэзиясы шолай девюрлерде Акъсакъ Темир къургъан елевчю зулмучу системаны къабул этмей, ону инкар этип, амалгъа гелген. Инсанны чёп чакъы гёрмей, империяда шолай официално политика юрюлеген девюрде Насими йимик шаирлер инсангъа: – «дюньяда сени къудратынгдан уллу гюч ёкъ» – дегенлер!¹

«Таш уланны» таварихинде Гюнтувуш адабиятны оъз заманны «акъсакъ темирлерине» къазапланган девюрюнде тувганлыгъын гёрсетеген белгилери кёп бар. Шоланы инг гёрмеклиси – инсанны терен философия оюна ва бютюн айлана барлыкъны бирлигине инаныв. Къольязыв китапда шу ой шонча да шолай гючлю берилген чи, дюньяны бийлеп гелеген Акъсакъ Темирни де титирете, оту ону ичинде гъёкюнч яндыра.

Шу къаравубузну исбатламакъ учун къольязывну лап оър маъналы эки бёлюгюнде токътайыкъ: оланы бири – «Оту сёнмейген къарт», экинчиси – «Таш улан яда ташгъа айланган къойчу яш».

Шайыхлар, ерли ханлар, Акъсакъ Темирге къул болуп, баш иелер. (Ибрагъим Шайых, Дербентни ханы Манучер Абу-Сеид). Акъсакъ Темир Дагъыстангъа гелгенде де оъзюн шолай къабул этер деп умут эте.

Мунда буса гъаллар ону бюс-бютюнлей башгъача къаршылай. Акъсакъ Темир, Дербентден 10-12 чакъырым гетген сонг, Даимлик отлар янаган чёлге гелип уруна. Булай ер болажакъны ол алданокъ биле болган буса да, айтгъандан бетер боларны чы билмей болган. Акъсакъ Темирни, бу чёлню гёргендокъ, эсине гелген зат: не этип де шо отланы сёндюрмек, неге тыгюл

1. Насими. Избранная лирика. В 2 томах, Баку, 1973, с. 15, 291-292.

Дагъыстан халкълар минг йылланы боюнда шо сигъру отлагъа пирлеге йимик ибадат этип гелген. Шо оъртен отланы арасында Акъсакъ Темир бир балчыкъ уй гёре. Шо уйге багъып барып къараса, – балчыкъ уйню канзилерине къонуп, бир къарт-къарт акъ сакъаллы тамазаны гёре... Хабарны гъайран тизив ери муна гъали башланажакъ:

– Сен кимсен? – деп сорай Акъсакъ Темир.

– Мени не оъз атым, не къоюлгъаны ёкъ. Мен бир оту сёнмейген къарткъожакъман, отланы къорувчуман, – дей тамаза.

– Сен кимден къоруйсан оланы? Сен чи бир къоцсюз къарткъожакъсан?

– Янгъан отгъа мени кёмегим не тарыкъдыр, о сен эретургъан топуракъ йимик бизин даимлигибиз, бу бизин отларыбызны сен кёкдеги юлдузланы сёндюрсенг де, сёндюрме болмассан. Араплар да урунгъан эди, болмады. Сен де болмассан, отларым сёндюрюп. Сен бу дюньядан ёкъ болурсан, сени авлетлеринг ёкъ болур, амма бу ярыкълар янып туражакълар. Бир ерде сёндюрсенг, башгъа ерде янар. Гюн табиатгъа яшав бере, от инсангъа яшав бере. Гёремисен, Темир, сен оъзюнг де гъайран болуп отгъа къарап токътагъансан, оъзюнг де билмей туруп, отгъа баш иесен.

Ачуву чекесине чыкъгъан Акъсакъ Темир къылычына сермене, къартны тартынывсуз кирпич къакъмай къараву ону токътата.

Китапта булай айтылгъан: «Шонда Акъсакъ Темир яшавунда биринчи керен болма ярай, бек титирей, бир къартны – инсанны алдында оъзюню гюцсюз гъис эте».

– Сен мени не учун оълтюрме сюегенингни сама билемисен. Бола бусанг, отну оълтюр, гюнню шавлаларын сёндюрме бажарылмай, шону йимик бизин отларыбызны сёндюрме болгъан гюч ёкъ дюньяда. Темир, сен ажжал ясан, гюн ва отлар яшав ярата. Не гереклер этсенг де, сен оланы енгме чи болмассан.

Къартны Акъсакъ Темирге берген жаваплары Азербайжанны XV юз йылны башында яшагъан шаири Имаметдин Насимини поэзиясыны сатырларын эсге гелтире.

Таш улангъа багъышлангъан бёлюкде шулай игитлик, къайратлыкъ – оланы натижасында даимлик, табиатны, ана топуракъны барлыгъындан оътюп, инсан хасиятгъа гёче, шо чыдамлыкъны, къоччакълыкъны, ватанына берилген сюювню минадан гелегенни халкъ хабарчылары, халкъ китапларыны авторлары гъали энни къарткъожакъда тюгюл, гиччи бир къойчу яшда барны, ёкъну сынав этип къарайгъандан бола.

Хабарда булай айтыла: Акъсакъ Темир Дагъыстан юртланы къайсына гирсе, ташлангъан уйлер, гесилген бавлар, тапталгъан чачывлар, топуракъ тешелип басдырылгъан къуюлар ва булакълар...

Темирни не асерине, не атларына ичме сув ёкъ. Нечакъы излесе де, ону адамлары булакъланы табып болмай. Ону адамларына бир гиччи къойчу яш ёлугъа. Акъсакъ Темирни адамлары нечакъы къысас берсе де, о яш душмангъа сувну ерин гёрсетмей. О яшны дюнья меники деп турагъан Акъсакъ Темирни алдына алып гелелер. Амма къойчу яш нелер этген булан да, енгилмей, таш йимик болуп токътай. Арта болмагъан заманда Акъсакъ Темир булай буюра:

– Буруп, сувуруп алыгъыз шону къолларын, енгилмейми, – аркъанлар байлап атлар булан тартдырып, сан-санын гесек-гесек этип уъзюгюз!

Ханы айтгъанны этмеге Убайдулла ва Шагърукъ гъавлап яшны уьстюне чабалар. Чапса-чапсын, шо многлетде яш ташгъа айланып къала.

«Къумукъ юрт Хумторкъалиден бираз ариде, къайырчакълы чёллени алдында гъали де эретуруп турагъан таш улан бар», – деп бите хабар.

Шу китапны ахыр бёлюгю Акъсакъ Темирни асгерини Токътамыш ханны¹ асгери булангъы къанлы давланы суратлай туруп бите. Шу бёлюкде халкъ давчулукъну айыплай. Шу бёлюкде де шо инсанны даимликге къалажакъ къысматы гъакъда философия ойлар бериле. О булай айтылгъан: Акъсакъ Темир Токътамыш булан давгъа башында айтылгъан игити Давут-Барлас булан гиччирек асгер бёлюк йибере. Булар Токътамышны санавгъа кёп асгери булан игит кюйде къатты ябушувлар юрюте. Тек Акъсакъ Темирни аслу гючлери заманында етишип битмей, эки де яндан кёп халкъ къырыла. Давут-Барлас яраланып, олю-санлы. Бу заманда Акъсакъ Темир етишип геле. Ол Давут-Барласгъа булай дей:

– Сен гerti игит кюйде дав этгенсен, сени къоччакълыгъынгни къайтарышын этермен, – дей.

Давут-Барлас огъар къан оьзенлер агъып пус уруп турагъан майданны гёрсетип:

– Оланы къайтарышын нечик этерсен? – деп аччы жавап берген.

Натижа чыгъарып айтгъанда, «Таш уланны таварихи» терен маъналы китап, къумукъ шаир Б. Магъамматов: «Тувгъанлар ора турар, чачып гетейим сени» деп айтгъан йимик, къольязывдан-къольязывгъа, авуздан-авузгъа гече гелген бу халкъ китабы XIV–XV юз йыллардан сакълангъан чебер байлыкъ, бу асар асруланы боюнда оьзюню намусун, ягъын кютюп тура, амма ону оьзюн яратгъан халкъ, мени къаравумда, огъар гъали де тийишли сый, абур берип бажармагъан, бир сама айры китап этип чыгъармагъан.

Заман эсги яраланы сав эте деп айтыла. Гъалиги бизин девюр оьзю булан уллу гъаракатланы къаравуллайгъан, яхшы негетлер тутуп чалышма тийишли девюр. Биз кёп йылланы боюнда хыйлы затгъа гъайсызлыкъ этип тургъанбыз. Пис къылыкълы адамлар ёл алып, бизге уллу зараллар гелтирди, халкъгъа гъали янгылайын гёз ачма, эс тапма, оьз тарихине тергевлю болма имканлыкъ бар. Гъалиги яшавну четим масъалаларыны тамур-тюп себеплерин тапма сююп юрюлеген гъаракат артгъан. Шу гъаракатгъа бугюнгю поэзиябыз, газетлирибиз, журналларыбыз къошулагъаны оьтесиз бек ругъландыра. Неге тюгюл, гъали кёплер тюшонген: бырынгыдан гелеген тизив мердешлер бугюнгю адабият яратывчулукъ излевлер булан туташмай ва къошулушмай туруп, огъар гъар-бир янындан бютюн болмагъа да, оьзтёрече милли ёлун тапмагъа да кюй ёкъ. Мени къаравумда, М. Атабаевни, Б. Магъамматовну, А. Акъаевни, А. Атаевни поэзия асарларында йимик, «Таш уланланы», «Ташбийкелени», «Минкюллю ва Прометейлени» ва олай да «Айгъазилени», «Умму Камал булан Зайналабитлени», «Алим Салаватов булан Жалав Къоркъмасовланы» къагъруман англарины алда бир де болмагъандай, артып барагъаны шо оьрде эсгерилген янгы хозгъалывну аламаты деп эсиме геле.

Шу оьрде эсгерилген йимик, янгылай эс табывну, алгъа абатланывну проблемалары алимлени де къавшалтып, къарт этип турмай. Биз гъали

---

1. Токътамышны заманында Тюз Дагъыстан Алтын тах гъукуматына гире болгъан. 1385 йылда Токътамыш чапгын этип, Иранны Тавриз шагъарын ала.

болгунча да халкъны арасында таймай айтылып юрюйген Темир деген уланны гъакъындагы миф мотивлери булангъы халкъ хабарларын «Акъ-сакъ Темирни» таварихинден айырма болмай къалабыз. Шо саялы Дагъыстанда «Темир» деп башланагъан ерлени, сувланы, ёлланы атларын алып барып Акъсакъ Темирни аты булан байлайбыз.

Бу баянлыкъ бермесе бир де ярамайгъан, айрыча уллу илму масъаласы. Бу гезикге шуну булан тамамланаыкъ, о масъалада дагъы гезик токътарбыз.

Девлет-Мурза Шихалиев булан байлавлу учюнчю къольязыв китапны «историясы» булай болду.

Гъалиден хыйлы йыллар алдын Дагъыстан пачалыкъ университетни милли адабият кафедрасыны атына, Къазан университетни милли адабият кафедрасыны атындан, Къазан университетини китапханасындан йиберилип: «Шура» деген журналны 1910-нчу йылдагы номерлери гелген эди. Шо журнал революциядан алда Оренбург шагъарда тюрк-татар тиллерде басылып чыгъа болгъан. Бу журналны бетлеринде Кавказны ва Дагъыстанны халкъларыны тарихи, культураны, яшаву гъакъында хыйлы макъалалар язылгъан.

Шо журналны 1910-нчу йыл чыкыгъан номерлерини 16-нчысы буса, бизин бек тергевиюбюзню тартды. Нечик десегиш, шонда Солтан-Салим-Герей Жантурин булай яза: «Мен Кавказияда турагъан вакътиде къумукълу Девлет Шайых Али-Эфендини уланы Ибрагъимбекни архивинден къольязыв бир эски китап тапдым. Бу китапны язылгъан заманы 1291-нчи йылны магъаррам айыны 13 гюню гёрсетилген. Тек китапны ким язгъаны белгили тюгюл. О китапны тили къазакъ (къыркъыз) тилге ошашлы да геле. Ибрагъим-Эфенди огъар ногъай тил болса ярай деп де ёрай. Сизге шо китапдан бир бетни гёчюрюп йиберемен:

«Эр хазнасы – эски сёз, эр ширагъы – эки гёз. Яхшы гёргенин айтор, яман берганин айтор. Яхшы булан сёйласанг, аслам жавгъар тёгюлюр; яман булан сёйласанг, атанг-ананг сёгюлюр. Эки ямандан яхшы тугъса – тенги болмас; эки яхшыдан яман тугъса, – эмми болмас. Яхшы къатун – гюндюз байрам, гече той; яман къатун – гече пикир, гюндюз ой. Кёп тургъан гюл сасыр, кёп сёйлаган адасыр. Яхшыны досту кёп олур, яманны хасы кёп олур. Яхшы булан сёйласанг – балгъа шекер къатгъандай, яман булан сёйласанг, итге сюек атгъандай». (Сёзлер китапда язылгъан кюйде бериле). Кюйге къарагъанда, Салим-Герей Жантурин эсгерген Девлет Шайых Али-Эфенди XIX-нчу асруда аты белгили болгъан орус армиясыны офицери, тарихчи алим ва ярыкъландырывчу – Девлет-Мурза Магъмудович Шихалиев (1811-1880). Ол Эндирей юртну озденлилеринден, савут устаны уланы болгъан. Ол 1827-нчи йылдан тутуп асгер къуллукъчу, 1840-нчы йыл таржумачы гысапда Кавказдагы дав гъаракатларда ортакъчылыкъ этген, 1853-нчу йылдан Ставрополь губернияны бусурман халкъларыны баш приставы болуп ишлеген, 60-нчы йылларда подполковник чынында отставкагъа чыкыгъан, оьмюрюню ахырынчы йылларын Владикавказда ва Къызларда йиберген¹. Бизин халкъны тарихине багъышлангъан «Къумукъланы гъакъында къумукъну хабары» – деген уллу ахтарыв ишин Д. Шихалиев 1848-нчи йылда Тифлисте чыгъарылагъан «Кавказ» деген газетни 37–44-нчу номерлеринде

1. С. Гъажиева. «Къумукъланы гъакъында къумукъну хабары». «Ленин ёлу», 21 ноябрь, 1968 й.

печать этген. О заманданокъ эндирейли къумукъ алимни асарына тарих ил-мугъа бек къыйматлы къошумгъа йимик багъа берилген.

Гъар тюрлю темалардан бизге етишеген маълуматлагъа таянып айтгъанда, Девлет-Мурза Шихалиев, кѣп йыллар чалышып, Шимал Кавказ тюрк халкъланы (къумукъ, ногъай, къарачай, балкъар, туркмен, татар) бырынгъы заманлардан къалгъан, сакълангъан кѣп къольязыв китаплар жыйгъан болгъан. Ону архивини къысматы гъалиге белгисиз къалып тура.

С.С. Жантуринни макъаласын охугъан сонг, эки пикру тува. Биринчилей, янгы табылгъан шо китап къумукъланы бырынгъы асарларыны бири-си. Устьюндеги «1291» деген санавгъа бусурман сынав булан янашсакъ, бизин тарх булан 1873-нчю йылда язылгъан бола. Шо девюрде чалышгъан алим Семѣнов береген маълуматлагъа гѣре, «Шура» журналда эсгерилеген китапча 1870-нчи йылда М.А. Османов жыйып, басмагъа гъазирлеген авуз яратывчулугъуна байлавлу китап болма герек.

Экинчилей, эгер де шо китапдагъы йыл гъалиги къайдада десек, шо асар 13-нчю юз йылда язылгъан болуп чыгъа. Булай буса, Ибрагъим-Эфендини архивинден табылгъан китапны агъамияты бизин учун дагъы да уллу бола.

Мени пикрум экинчи ойгъа багъып ава. Неге тюгюл, о китапдан С.С. Жантурин береген текстни тили 1303-нчи йылда язылгъан къуман тилни сѣзлюго «Кодекс куманикусну» тилине парх бере ва олай да Алтын тах гъукуматыны заманындан къалгъан къольязывланы тилине бек ювукъ болуп гѣрюне.

Гъали-гъалилерде дагъыстан халкъланы къольязыв варислигин ахтаргъан Камил Алиев ва алим Амирхан Исаев тапгъан китап бу къайдалы ойлларыбызны бирден-бир оърчюкдюрдю. 1897-нчи йылда Германияда Лейпциг шагъарда къумукъ тилге гѣчюрюлюп уллу китап болуп «Евангелия» («Инжил») чыкыгъан экен, гъар шо къумукъ тилдеги шо «Инжил» китапны охугъан гъар адам айтажакъ – бу не ажайып бай тил ва ой хазнадыр! Ону ким гѣчюргени белгисиз, ким ва къачан гѣчюрген буса да, таржумачы христиан динни дюнья къарав системасын къумукъ тилни гючю булан енгил, къумукъ сѣзню оьзден барлыгъын гѣрсетме бажаргъан. Мени къаравумда, шо Лейпциг шагъарда чыкыгъан «Инжил» китап хазар девюрлерден къалгъан бырынгъы къольязывну къоллап этилген китап болсун герек. Шо къольязыв «Дадам Къоркъутну китабыны» къольязыву йимик, «Кодекс Куманикусну» къольязыву йимик, Германияны ва Ватиканны архивлеринде сакълангъан язывлу адабиятыбызны памятниклеринден болсун герек. Мен бек инанаман, – шу къайдалы излевлер гележекде дагъыдан бек оьссе, олар бизин, шексиз, къун ва хазар язывлу адабият варисликге ювукъ элтежек.

Бу масъаланы чечмек учун оьсюп гелеген яш наслугъа тындырыкълы илму ахтарыв ишлер юрютме тюшежек.

А. АБДУЛЛАТИПОВ,
Л. ШАБАЕВА

Наби Ханмурзаев

(1893-1950)

Совет девюрдеги кѳумукъ адабиятыбызны кюрчюлерин салганланы бири Наби Ханмурзаев Тѳбен Къазанышда сабанчы агълюде тувган.

Шаир Ханмурзаевни дюньягъа, яшавгъа къараву топланаган заман кѳумукъ адабиятны ярыкъландырывчу девюрюне рас геле. Шо девюрде мактапларда «усул жадид» деп айтылагъан янгы къайдагъа гѳре дин билим булан янаша дюнья илмулардан (гъисап, география, къылыкъ, тил) дарслар бериле болган. Шо ёрукъда Н.Ханмурзаевге Къакъашуралы Абдурагъман, Й.Къазакъ, М.-А.Османов, А.Акаев, М.Алибеков, Н.Батырмурзаев ва олай да о замангъы озге шаирлер, гъаракатчылар таъсир этген. Муна шо-гъар гѳре ону юрегинде эгиликге, авамлыкъгъа оъжетлик тува.

Озьюне сегиз йыл болагъанда атасы гечинип, шо заманындан башлап, ол юрт загъматгъа тартылган ва анасына кѳмек эте туруп оьсген. Яш заманында Наби яшланы кѳбюсю оюнларында ортакъчылыкъ этген. Ол йырлама кѳп сие болган ва хыйлы музыка алатланы (агъачкъомуз, балалайка, гитара) сокъма уйренген. Шо йылларда Наби халкъны сарынларын, йырларын уйренген ва атлары эсгерилген бизин уллу шаирлерибизни демократ, ярыкъландырывчу ва гуманист идеяларын сезген ва къабул этген. Озью оьсюп гелеген йылларда Наби халкъны къыйынын, тынчын теренден англап, ону огъар бакъган сюювю артган.

Яш чагъында болажакъ шаир Жаватхан моллада охугъан. Сонг ол 1914-нчю йылда Къазанышда янгы ачылган башлапгъы билим береген орус школада да охугъан.

Н.Ханмурзаев 1916-нчы йылда Темирханшурадагъы реальный училищеге охума тюшюп, 1919-нчу йылда ону тамамлагъан. Сонг ол ата юртуна къайтып муаллим болуп ишлеме башлагъан.

1920-нчы йылда Дагъыстанда совет гъукумат токъташган сонг, ол Москвада къысгъартылган муаллим курсланы битдирип къайтган.

Шо йыл Буйнакск округ ревкомну гъаракаты булан Къазанышда янгы совет мактап ачыла ва ону директору этилип Н.Ханмурзаев белгилене. Янгы мактапны къурмагъа жагъил директоргъа «къартындан къадиси кѳп» Къазанышда рагъат болмаган, неге тюгюл онда 18 межит, уьч мадраса ва олар эсги ёрукъдагъы мактаплар болган. Н.Ханмурзаевге шо ишинде Абу-супиян апендибиз де, М. Хангишиев де талмав (кѳмекчи) болган.

Арслан Али шайыхны эсги мактабында 400 яш охуй болган. Шолай шартларда янгы мактапны пайдасын гѳрсетме герек болган. Шо саялы охувчу яшлар Набини янгы мактапгъа, охума чакъыраган шиъруларын

орамларда кычырып охуп юрүй болгъанлар. Озокъда, Наби гьукуматны динчилеге кьаршы юрюлеген о замангъы терс политикасында да Ю.Гереев, А.Баширов, Б.Астемиров, А.Сулейманов йимик ортакъчылыкъ этмей де болмагъан.

Наби Ханмурзаев Буйнакск районуну заведующийи болуп ишлейгенде, ол хыйлы кьумукъ юртларда (Паравул, Дьргели, Къакъашура) школар ачдырып, оланы ишин бир ёрукъгъа салгъан. Ол Дагъыстан язвчуларыны союзуну жаваплы секретары ва Дагъыстан радио комитетни адабият берилишлерини редактору болуп да ишлеген.

1938–1939-нчу йылларда буса Дагъыстан пединститутну заочный бёлюгюню инструктору ва кьумукъ тилден дарс береген муаллими болуп ишлеген. 1936–1940-нчы йылларда Н.Ханмурзаев шо институтну тарихи-филология факультетин оьр кыйматлар булан тамамлай. 1942-нчи йылдан 1950-нчи йылгъа етгинче ол Тёбен Къазаныш школаны директору болуп чалышгъан. Охув ишлени тармагъында тькген къайратлы загъматы ва шаирлик яратывчулугъу учун Наби Ханмурзаев «Знак почета» ордени, «За оборону Кавказа», «За доблестный труд в период Великой Отечественной войны» деген медальлар булан савгъатлангъан.

Ол оьтгюр пагъмулу шаир ва драматург гьисапда белгили. Оьзюню яратывчулугъун Н.Ханмурзаев 1919-нчу йыл Дагъыстангъа уллу пасатлыкъ салып турагъан деникинчилеге ва инкылапны ерли душманларына кьаршы бакъдырылгъан сатира шиърулары булан башлагъан.

Ону янгы яшавну кьабул этип язгъан шиъруларындан «СССР», «Ленин», «Дагъыстан», «Эсги кьартгъа янгы нарт», «СССР кьурулушда», «Комсомол», «Гъай, ишчи», «Озокъда колхозларда болур гюч», «Загъматдан къайры бир зат да болмай» эсгерме ярай. Шо асарларда шаир бизин уьлкенни зорлугъун, Дагъыстанны гьезеллигин, янгы яшав янгырагъанын, ишчилени, комсомолну кьурч загъматын, колхозланы гючюн макътай, алгъышлай гелген. Бу асарларында шаирни янгы яшавгъа гъакъ юрекден инангъанлыгъы гьёрюне.

Сонггъу йылларда Ханмурзаевни кьеп китаплары басмадан чыгъып, бизин адабиятыбызны байлыгъын дагъыдан дагъы артдырды: «Алды кюкю, арты гьэзьяш» (1929), «Уьстю кюкю, тюбю ой» (1934), «Йырлар ва декламациялар» (1934), «Дагъыстан нелер гьёрдю» (1934), «Энечи ва эмчи» (1935), «Дав йырлары» (1943), «Сайламлы йырлары» (1952), «Сайламлы асарлары» (1959), «Тегенек чечек» (1993).

Наби оьтген асруну 20-нчы йылларында Т.Бийболатов, А.-П.Салаватов йимик дагъыстанлылары уянма, охувгъа, билимге тергев берме, айрокъда етимлени, къатынлары, кызлары, олагъа эркинлик де берип, охув, загъмат булан кьуршама чакъыра. Оьзюню «Бусурманлар, уянайыкъ», «Мактапгъа», «Ерли кыызгъа», «Етимге», «Туругъуз яшлар, туругъуз», «Къатын ёлдашлагъа» деген ва олай оьзге шиъруларында.

Наби Ханмурзаев хынжал тагъыв адатгъа кьаршы чыкъгъан шаир. О девюрде хынжал тагъыв адатгъа кьаршы чыкъмакъ – оьч алыв адатгъа кьаршы чыкъмакъ болгъан. Бу масъаланы чечивюню уллу политика ва социал маънасы болгъан, неге тьгюл къан душманындан оьч алыв адат о заман бек юрюле болгъан. Шаирни шотай асарларындан «Ташла, ёлдаш, хынжалны»

(1927), «Биздей игит халкъ болурму дюнъяда?» (1929) деген назмулары белгили. Бир-бир шиъруларында автор насигъатын оъзюню айыбын билеген адамланы тилинден айтагъандай юрюте:

**Хынжал булан чабып биз сан сёгебиз,
Ватандашны къанын ерге тёгебиз.
Ахырында суд жазасын чегебиз,
Биздей игит халкъ болурму дюнъяда?**

Н.Ханмурзаевни иришхат шиърулары багъымчылагъа ва халкъны къыйынын ашайгъан оъзгелеге къаршы бакъдырылгъан. Шаир уягълю ара-лыкъда ачыкъгъа чыгъагъан, инсанны хасиятында бар, ёлугъагъан терс къылыкълагъа ва эсгиленген яшав къайдалагъа да оъзюню «Эр де неге бола бу?», «Къатын, сенден айрылмакъ борч болгъан магъа», «Оъле билмейген тёнгек», «Къызардашгъа эркъардаш», «Тенгинг булан тери тарт» деген шиърулары булан къаршы чыкъгъан.

Оъзюню сатира асарларында Ханмурзаевни терс къылыкълы адамны яда ону яхшы таныйгъанны сёйлетиш, олагъа оъзлени юзюню оъзгелеге ачдыргъандай бола.

Шо заманда савдюгерчилик мод болуп къалгъан. Н.Ханмурзаев, Й.Къазакъ ймик, адамлыгъын тас этиш, савдюгерни Уллу Ватан давну къыйынлы йылларында ва сонг аферист къайда да юрютегенлени – камачы Кавсаратны да, банкачы Байгинатны да сёйлетиш, олагъа оъзлер этеген пышдырыкъларын суратлата. Бири къаймакъ къалын болсун деп ун къоша болгъан, бириси буса сютге сув къоша болгъан. Автор карточкалар тайыш, акъчалар алышынып, халкъны яшаву яхшылашгъан саялы олар тизлерин де тююп уллу яс этегенин гёрсете .

Наби Уллу Ватан давну йылларында патриотлукъ идеялар, душмангъа къаршы бакъдырылгъан от-оъжетлик булан язылгъан «Кавказлылагъа», «Фронтгъа, ёлдаш, фронтгъа», «Ананы тапшуруву», «Уланым, унутма вёре», «Алгъа, ёлдаш, алгъа» ва олай хыйлы оъзге шиъруларын яратыш, «Дав йырлары» деген китабын да чыгъарды. Шоланы арасында Советлер Союзуну игитлери М. Гъажиевге, Х.Нурадиловгъа, В.Эмировгъа, Гальченкогъа багъышлангъанлары да бар. Оъзюню дав назмулары булан шаир яш уланланы давгъа гетип оъжетли душман булан ябушуп, о гелтирген уллу балагълар, санавсуз къыргъынлар саялы оъч алма, Ватанны шолардан азат этме къайнар кюйде чакъыра.

Шо заман яратылгъан ону «Гитлерни ясы» деген сатира шиърусу да белгили.

Н.Ханмурзаев кёп поэмалар да яратгъан: «Дагъыстан нелер гёрдю», «Кооператив ва чычкъан», «Уъч тирмени, етти ерде юзюм баву», «Малы бар деп бир къатын алгъан эдим», «Къомузгъа сёз бериле»: «Лопатка да, сенек де», «Бочкени канты». Айры китап болуп чыкъгъан ону чинк де уллу «Дагъыстан нелер гёрдю» деген поэмасы Дагъыстанны лап да бырынгы девюрлеринден совет замангъа ерли болгъан тарихи агъвалатланы шиъру къайда булан суратлап, орта юз йыллардагъы бизин таварихлени («Дербентнаме») мердешлерин узата гелген.

Наби Ханмурзаев драматург гысапда да белгили. Оьтген асруну отузунчу йылларында басмадан чыкьгъан ону «Эмчи ва энечи» деген пьесасы эмчини пышдырыкъларыны мысхыл кьайдада уьстюн ачып суратлап, олагъа кьаршы чыгъа.

Уллу Ватан даьну йылларында буса ол оьзюню «Оьч алывчулар» деген пьесасында фашистлер елеген юртну адамлары оьжетли душмангъа кьаршы юрютген ябушувун суратлагъан. Пьесаны о замангъы адабиятгъа хас бир тюрлю кемчиликлери (душманны келпетин осал этип суратлав) болгъан буса да, шо йылларда пьеса Теьбен Къазанышны, Деьргелини, Къакъашураны клубларыны сагъналарында салынып, ойналып, халкьны патриотлукъ ругьун геьтерген.

Н.Ханмурзаевни оьтгюр пагьмусуна ону савунда да оьр кьыймат бериле гелген. 1959-нчу йылда чыкьгъан Э.Капиевни «Неизданное» деген китабында ону «Записной книжкаларындан» берилген бир-бир гесеклеринде булай маьлумат бериле. 1930-нчу йылда Хасавюрт шагьарда кьумукъланы арасында сизин инг де сююмлю шаиригиз кимдир деп сорав салынгъан бюллетеньге, кеьбюсю: «Н.Ханмурзаев» деп жавап берген болгъан.

Бизин лап да белгили адабият критигибиз К.Султанов 1964-нчу йылда чыкьгъан «Кьумукъланы адабияты» деген китабына «Н. Ханмурзаев бизин адабиятыбызны тарихине сатираны тенги екъ устасы болуп гирди... Ол кьоюп гетген сатира шиьруланы яхшылыгьындан ону аты кьумукъ совет адабиятны тарихинде алтын варакълар булан язылгъан» (139 – 140 бетлер) деп кьыймат бергени де кеьп затны англата.

Наби ХАНМУРЗАЕВ

ГЪАЛАЛ САКЪЛАВЧУ

**Бизин гентли мал кьазана кьаст этип,
Яшавсуз рагьатлыгьын тас этип,
Гече-гюндюз гьеч бу авлакьдан кьайтмай,
Къазангъанын бир ашайым деп айтмай.**

**Чермелер толуп эти, майы бар,
Беженлер толгъан чал будайы бар.
Уьйлер толгъан тери, яри, юнюнден,
Ярлыман дей, рази тьююл гюнюнден.**

**Гьеч бир гюн де кьайтмай оьзю авлакьда,
О ян, бу ян, талашмакьда гьар вакьда,**

Жыя малны не ашамай, не гиймей,
Кирит салып сакълап тура гъеч тиймей.

Къысгъан къолун, гъеч гёрсетмей аясын,
Туснакъ этип онча малын, маясын,
Бир къатыны, эки яшы, бир оъзю,
Йымырткъадан ант иче тоймай гёзю.

Ач туралар, тояр чакъы ашамай,
Оъмюрюнде леззет гёрмей, яшамай.
Кёп мал булан ёкълар йимик ач тура,
Опуракъсыз, чиплакъ ялангъач тура.

Жыйгъан малын къолу бармай ашама,
Оъзю болмай рагъатлыкъда яшама.
Къышы-язы айлана гъаман чабып,
Сутурлукъдан болмай гъеч яллыкъ табып

Хоншусуна къайтар юмушун бермей,
Рагъму этмекни де бу къабул гёрмей.
Малындан ёкъ садагъасы, савгъаты,
Ашын хапмас не къардашы, не яты.

Не оъзюне, не халкъгъа ёкъ пайдасы,
Гъалал «сакълавчулукъ» муну къайдасы,
Сакълап тура малны оълюп гетгинче,
Варислери пата-пурху этгинче.

1943 й.

КЪАЙГЪЫМЫ МИСГИН ХАЛКЪ, КЪОЙ, ПАСАТ БОЛСУН

Къайгъымы мисгин халкъ, къой, пасат болсун,
Тек оъзюм яшайым, сандыгъым толсун.

Хайыргъа юрюсюн къазангъан акъчам,
Ишленсин ортакъгъа бавларым-бахчам.

Ашайым, ишлейим, агъ, кеп этейим!
Ярлы деп, мисгин деп ону не этейим?

Олдур мени учун: кёп болмакъ малым,
Хоншудан оър болмакъ гъар ише гъалым.

Артсын миюклерим, туварым, къоюм!
Гиймек, ашамакъдыр, агъ, будур оюм.

Ярлы деп, мисгин деп ойлама ону!
Юхласын мисгин халкъ, уятма ону.

Агъ! Нияматдыр байлыкъ! Леззет алайым.
Беш-алты къатынны эри болайым.

Бир алып, бир салып, турайым ойнап,
Не къайгыдыр халкълар, турайым яйнап.

Аш уьюмде бишсин, гьар тюрлю ашлар,
Сужда этсин уьстюмде къул-къаравашлар.

Юхлайым, гезейим, агъ, кеп этейим,
Жамият, халкъ деп ону не этейим?

Ишлерим ишлесин гелип ярлылар!
Кёп болсун акъчама мухтаж-харлылар.

Къой ярлыланы бу гьалда оьлсюн!
Гьар ишде магъа ирия да гелсин!

Пуч этме малымны илму ёлунда,
Жыжым бер, кесёв бер халкъны къолуна.

Билим-ярыкълыкъны сен халкъгъа чачма,
Етим уьйлерин, мактаплар ачма.

Муаллимни гёрсенг, тишинг иржайтма,
Кюлеме бетине, татли сёз айтма!

Къой сен ярлыланы янчылып оьлсюн,
Гьар ишде магъа ирия да гелсин!

Не къайгъы жамият, къурсагъым толсун.

1919 й.

ОЪЛЕ БИЛМЕЙГЕН ТЁНГЕК

(Гелинни къайнанагъа каламы)

Безер болгъанман сенден
Оъле билмейген тёнгек,
Гьеч таймадынг тёр якъдан
Башдан таймайгъан эммек!

Тезокъ да оьлер эдинг
Бир пайдалы зат бусанг,
Екме, минме ярайгъан
Оьгюз бусанг, ат бусанг.

Къыямат къыйын къопгъур,
Сагъа ажжал гелмейми!

Сени турагъан еринг
Азирейил билмейми?

Сексен-токъсан йыл яшап,
Узакъ оьмюр сюргенсен,
Оьлюп тай башыбыздан
Гёрегенинг гёргенсен!

Гюнден сайын яш бола,
Гьеч сыпаты бюрюшмей.
Нечик турарсан бугъар
Ачувланмай, урушмай.

Уланынг, кызынг якъгъан,
Гёрме суймейлер сени.
Башыма балагъ болуп
Неге къалгъансан мени?

Юзюнг яшынсын, къарти,
Сени генендирмесмен,
Хотгъап, тёшегинг салып,
Йымышакъ аш бермесмен.

Гелининг болгъан булан
Тюгюлмен чи къзагъынг.
Гет, арчыл башыбыздан,
Болгъан оьлмеге чагъынг.

Минг сувун ичгенмисен,
Къыямат къопгъур тёнгек,

Ташлама ярамайгъан
Башгъа тюшген бир эммек.

Яшлагъа ер де къоймай
Отбашгъа тыгъыласан,
Бизин учун аш этсек
Тепсиге сугъуласан.

Оьлюп неге турмайсан
Сагъа гёрсетген уйде,
Мен уйню хозайкасы
Тийишли гёрген кюйде.

Аллагъ тас этгир къабан,
Оьлюп тай башыбыздан.
Уйню тёрю янындан,
Ашайгъан ашыбыздан.

1927 й.

ИМАНЫМ, АКЪЧА

Намусум, ягъым, иманым, акъча,
Хыялым, пикрум, ай жаным, акъча!

Атамсан, анамсан, досумсан, акъча,
Юрегим йыбанчы, хошумсан, акъча!

Мурадым, умутум, амалым, акъча!
Сенсиз бузукъдур бар гъалым, акъча!

Мазгъабым¹, ёлум, динимсен, акъча,
Сен мени ярыкълы гюнюмсен, акъча!

Сен пайхаммарымсан, сен Аллагъымсан,
Сен хайратымсан, сен бар ягъымсан.

Сен ятгъан бумажник герек миллетден,
Бютюн инсанлыкъдан, бары уьмметден.

Бар оюм, бар къастым, сени учун, акъча,
Гъай, аман, кёп болгъун мени учун, акъча.

(1928)

---

1. Мазгъабым – тутгъан ёлум.

Шихаммат КЪАДИ

ГЪЮСЕЙИННИ КИТАБЫ

(Давамы. Башы №№1,2, 2018 й.)

ГЪАЛАБ¹ ДЕГЕН ЮРТДАГЪЫ БИР КЕШИШ БУСУРМАН
БОЛМАКЪНЫ БАЯНЫ

Шондан къачып, малъуьнлер Гъумагъа юрюгенлер.
Ёл уьстюнде бир ерде гече турма тюшгенлер.
Шонда бир кешиш болгъан махи² чыгъып турагъан –
Тасбигь³ тавуш эшитип, терезеден къарагъан.

Шо кешиш бир нюр гёрген бир ерден кёкге етип,
Къайдан экен шо нюр деп къарагъан гысап этип.
Къарап, нюрню тюрюнде бир гесилген баш гёрген –
Кёклерден малайиклер башгъа багъып гелеген.

Кешиш шоллагъа къарап тамаша-гъайран болгъан,
Гече чыгъып уьюнден, шо башгъа багъып баргъан.
Къараса, шо баш булан кёп уллу асгер тапгъан.
«Шу асгерни башчысы къайсыдыр?» – деп сорагъан.

Барып, айтгъан башчыгъа: «Сиз не адамларсыз?» – деп, –
Шу баш – кимни башыдыр; сиз къайда барасыз?» – деп.
«Шу – бир къачакъны башы, алгъанбыз тутуп гесип,
Шамгъа алып барабыз, Язидге савгъат этип».

«Къачакъны аты кимдир, аталары нелидир? –
Сенден мен кёп тилеймен, шуланы магъа билдир».
Башчы айтгъан: «Къачакъны аты Гъюсейин болгъан,
Мугъаммад пайхаммарны кызы Загъраьдан тувгъан».

Шо баш – Гъюсейинни башы болмакълыкъны англагъан
Кешиш, гъакъылдан тайып, шо еринде йыгъылгъан.
Эсин тапмай, айыкъмай, эки-уьч сагъат къалгъан,
Сонг айыгъып, эс тавуп⁴, башны янына баргъан.

1. Гъалаб – Сириядагъы бир уллу шагъарны аты: Халеб (Алеппо).

2. Махи – отар, кютюр.

3. Тасбигь – «Субгъаналлагъ!» («Аллагъгъа макътавл!») деген калималаны такрарлап дуа охув.

4. Эс тавуп (диалектде) – эс табып, эси гелип.

Шо кешиш кѣп йылагъан, гѣзлеринден яш тѣгюп:
«Инжилде⁵ гѣргенимни гъали тапдым гъакъ болуп.
Мен гѣргенмен Инжилде – сени башынг гесир деп,
Агълюлеринг-яшларынг тутуп этер есир деп».

Сонг кешиш кѣп ялбарып шо башчыдан тилеген:
«Бир аз заман сакълайым, башны магъа бер», – деген.
Башчы кешишге айтгъан: «Он минг алтун берерсен,
Бир аз заман сакълама сен шу башны элтерсен».

Туруп барып, гелтирип он минг алтунну берген,
Къолуна башны алып, элтип уьуне гирген.
Кешиш шо башны жувгъан, кѣп арив тазалагъан,
Арив ийислер булан гебинлеге чырмагъан.

Башны алдына салгъан, шогъар къарап йылагъан,
Мангалайындан оьпген, бетин-башын сыйпагъан:
«Сегиз де женнетдеги агълюлени бийисен,
Мугъаммад пайхаммарны сен женнетде гѣрюрсен.

Вѣре, Гьюсейин, айтарсан менден огъар кѣп салам,
Батил динге арт бердим, мени диним – дин-ислам.
Къыйынлы Къыяматгюн этсин магъа шапаат;
Вѣре, Гьюсейин, унутма, шулар сагъа аманат!»

Шондан башны да алып, юрюген мунапикълер.
Тюш заманда ял алма бир манзилде⁶ тюшгенлер.
Сонг, шо башчы мунапикъ алтунлагъа къарагъан –
Къап-къара ташлар болуп шо алтунланы тапгъан.

Къып-къызыл алтунланы къара таш болуп гѣрген,
«Эрши болдукъ, айтмагъыз шуну гишиге!» – деген.
Сонг, шондан кагъыз язып, Язидге йибергенлер,
Димишкъы юртгъа ювукъ болгъанын билдиргенлер:

«Душманны башын алып, агълюсюн есир этип,
Димишкъы деген юртгъа геле турабыз етип».
Язидге кагъыз етген, алып ачып охугъан,
Алдына йибермеге он минг атлы онгаргъан.

Асгер чыгъып юрюген, байракъларын да алып,
Бусурманлагъа ошап – къыччырып лайла салып.
Гелеген малъуьнлеге барагъан мунапикълер
Ёлугъуп, бир-бирине гьюрмет-икрам этгенлер.

Булар оланы макътап, олар буланы макътап,
Йырлагъан шатлыкъ этип, шонда кѣп заман токътап.

---

5. Инжил – христианланы сыйлы дин китабы: Евангелие.

6. Манзил – токътайгъан ер, мезгил.

Арап шиърулар айтып бирин-бири сыйлагъан,
Къатунлар къарап гёрюп, юреклери ярылгъан.

Шо гюнде шатлыкъ булан Димишкъыгъа баргъанлар,
Димишкъыны агълюсю юртдан чыгып тапгъанлар.
Къарап гёрюп яшланы, къызланы, къатунланы,
Айтгъанлар: «Гёрмегенбиз шулай арив жанланы.

Айып сама тюгюлмю шуланы туснакъ этме,
Опуракъсыз, яланбаш, яланаякъ юрютме?!»
Шондан юрюп Язидни абзарына етишген,
Хавлу барып Язидге, етишгенин билдирген.

Язид айтгъан Хавлугъа: «Уыйге гийир башланы,
Къатунланы-къызланы, етим языкъ яшланы».
Сайид Гюсейинни башын Хавлу къолуна алгъан,
Шаммар озге башланы элтип алдына салгъан.

Али де, къатунлар да бирче ичине гирген.
Язид малъуьн барын да элтип алдына тизген.
Шоланы гёрюп Язид, бираз языгъы чыкыгъан.
Али чыгып сёйлеген, Язидге багып айтгъан:

«Атабыз Гъабибуллагъ бизин гъаллагъа къарап,
Сен не жавап бересен, сёйлесе сагъа сорап?»
Али шотай айтгъанда, Язид малъуьн уялгъан,
Алини бутларындан чечип бугъавун алгъан.

Опуракълар гелтирип, къатунлагъа гийдирген:
«Шунда олтуругъуз», – деп барына да сёйлеген.
Сонг, Гюсейинни башын сылапчыгъа салдыргъан,
Шогъар къарап, къатунлар барысы да йылагъан.

Яман эрши сёйлеген, Гюсейинни эксик этген,
Шо башны тишлерине таягъы булан тюртген.
Абузар айтгъан Язидге, таягъын тюрте гёрюп:
«Кёп гёрдюм шу авузну пайхаммар оьбе туруп.

Эшитдим айта туруп – сен женнетни ханысан,
Гъабибуллагъ атангны гюлюсен, райгъанысан⁷».
Язид шуну эшитип, ачувланып къарагъан,
Абузаргъа сёгюшген, уьюнден къувалагъан.

Шу арада бир къаргъа гелип къалкъыгъа къонгъан,
Язидге багып яман тавушлар эте болгъан.
Шо къаргъаны тавушун Язид малъуьн сюймеген,
Сан-саны къартыллагъан, тамнай⁸ сыпаты гетген.

7. Райгъан (арап сёз) – оруслар озюне «базилик» деп айтагъан бек арив ийисли чечекни аты.

8. Тамдай, акъ тамны йимик.

Шо сагьатда Язидни уьстюне гирип гелген
Ягьудили⁹ тохтуру¹⁰, аты да Жалут деген.
«Бу баш – кимни башы?» – деп Жалут шогъар сорагъан.
«Бир къачакъны башы», – деп Язид Жалутгъа айтгъан.

Къачакъны атын билме сююп, Жалут сорагъан.
«Сайид Гьюсейин – аты», – деп Язид Жалутгъа айтгъан.
«Шону башын гесмакъны¹¹ илласы¹² недир?» – деген.
«Менден халипалыкъны алма сюеди!» – деген.

Жалут Язидге багъып бираз сёзлер сёйлеген:
«Халипалыкъгъа Гьюсейин сенден тийишли, – деген. –
Халипалыкъ – Гьюсейинни аталарындан къалгъан,
Озьюню варис гъакъын Гьюсейин тилей болгъан.

Жугьутланы адаты маълум тюгюлмю сагъа? –
Давуд пайхаммар учун гьюрмет этелер магъа.
Мени аталарымны къыркъынчысы Давуд деп,
Аякъларымны оьбе жугьутлар мени гелип.

Тюнегюн ичигизде амру-нагъйу этеген¹³,
Аламгъа рагъмат этип Аллагъ оьзюн йиберген,
Бары да пайхаммарлар нафси ва нафси¹⁴ дейген,
Нафсин¹⁵, агълюсюн къоюп, бир уьмметин тилейген –

Мугъаммад Гъабибуллагъ – сизин пайхаммарыгъыз –
Дюньядан гетмакъ¹⁶ булан авлетлерин къырдыгъыз.
Уллу эксик этдигиз, гесип алып башларын,
Есир этип алдыгъыз къатунларын-яшларын!»

Къылычын да сувуруп, Жалут Язидге чапгъан,
Адамлар гелип тутуп, етишмеге къоймагъан.
Сонг Жалут барып, башны къолуна алып оьпген,
Шону оьлтюргенлеге кёп уллу лаънат¹⁷ берген.

«Шагъадатлыкъ гелтирип, дин исламгъа гиргенмен,
Бугюн мени жанымны сенден къурбан этгенмен.
Сени атанг Мугъаммад пайхаммар хайрул-анам¹⁸ –
Шогъар менден айтарсан кёпден гъасирет салам».

---

9. Ягьудили – жугьут.

10. Тохтур – доктор, эмчи, багъымчы, врач.

11. Гесмекни.

12. Илласы – себеби.

13. Амру-нагъйу этеген – гъар тюрлю гукмуланы сюреген.

14. Нафси ва нафси – багъалы-азиз руть ва яшав.

15. Нафсын – оьзюню ругьун, жанын, ич яшавун.

16. Гетмек.

17. Лаънат (арап сёз) – налат, къаргъыш.

18. Хайрул-анам – инсанланы арасында инг де яхшысы, сайламлысы.

Язид айтгъан Жалутгъа: «Сени оьлтюрюр эдим,
Сен тохтурум болмасанг, башынгни гесир эдим».
Жалут айтгъан: «Мен сагъа халипа деп тура эдим,
Аврувларынга дарман шону учун бере эдим.

Энниден сонг мен сагъа оьлеген от берермен,
Дарман берип сав этсем, пайхаммаргъа не дермен?!»
Язид-мальуьн жаллатгъа: «Мунда гел!» – деп чакъыргъан,
Жалутну тутуп, шонда башын гесип алдыргъан.

КЪАЙСАР ПАЧА¹⁹ РУМДАН ЯЗИДГЕ КАГЪЫЗЛАР БЕРИП ЙИБЕРГЕН ЭЛЧИНИ ХАБАРЫ

Сонг Язид жыйын этген, ханланы да чакъыргъан,
Бир тепсини уьстюне Гьусейинни башын салгъан.
Къайсар пача йиберип, Язидге элчи гелген,
Къайсар язгъан кагъызны гелип Язидге берген.

Къайсарны Язид булан аралыгъы тюз болгъан,
Тагъийят²⁰ икрам этип, Язид кагъызны алгъан,
Элчини де сыйлагъан, сорашып, къолун алгъан,
Оьзлер булан тепсиде шо элчи де олтургъан.

Элчи къарап, тепсиде гесилген башны гьрген,
Язидге багъып элчи айып этип сьйлеген:
«Кьеп ажайып тамаша, тепсиде – гесилген баш,
Шу тепсиде олтуруп нечик ашай гиши аш?!

Сизин агъвалыгъызны Къайсар менден соражакъ,
Сиз шат болагъан ишге Къайсар да сюнежакъ²¹.
Шу баш – кимни башыдыр? Баян этигиз магъа,
Къайсар пача сораса, мен де шогъар айтмагъа».

Элчи башлагъан сьзню Язид мальуьн суймеген.
Суймесе де, элчиге шу кюйде жавап берген:
Шу – бир къачакъны башы, тутуп гесип алгъанбыз,
Шулай гьрюп къанмагъа алдыбызгъа салгъанбыз».

Элчи айтгъан: «Ким эди? Атын айтыгъыз магъа,
Шо сизге не этген эди, шунча шулай къанмагъа?»
«Аты – Саййид Гьусейин, атасы – Али эди,
Менден халипалыкъны алмагъа сюе эди».

Элчи айтгъан: «Нече де яман ишни этгенсиз.
Биз гавурлар тьгюьлбюз, сиз гавурлар экенсиз.

19. Къайсар – IV-XV-нчи асруларда оьмюр сьрген бырынгъы Румну (Римская империяны, Византийская империяны) пачасы, императору.

20. Тагъийят – салам берив, къутлав, хайыр-дуа этив.

21. Сюнежек.

Сизин ёлгъа тюз этген, гъакъ герти дин билдирген,
Аллагъ, халкъындан танглап, объюне Къуръан берген,

Инжилде де объюне макътав этип эсгерген,
Къыйынлы Къыяматгюн шапаатлар этеген
Мугъаммад пайхаммарны эдеп-гъюрметин къоюп,
Шону гёзюню нюрю Гъюсейинни де союп,

Шону башын гелтирип тепсигизге де салып,
Жаба²² чагъыр ичесиз, айланасын да алып.
Шугъар ошагъан ишни болуп гиши гёрмеген,
Шулай эрши хабарны гъеч гиши эшитмеген.

Бизге динни билдирген ругъ Иса пайхаммаргъа
Биз этеген гъюрметни гъисабы ёкъдур сагъа.
Эшитмедингму, Язид, айта туруп адамлар –
Туякъ учун этилген килисadan бир хабар:

Гюнтувушда Син²³ деген уълке булан дазуда,
Алтуну кёп бир шагъар – денгизде жазирада²⁴.
Шагъарны ортасында бир килиса алтундан,
Мигърабыны ичинде бир сандукъ бар якъутдан.

Шу сандукъну ичинде – бир гъайванны аягъы,
Аякъ да тюгюл, валлагъ, бир эшекни туягъы.
Шо туякъны шу кюйде эдеби-гъюрмети бар –
Шо эшекге минген деп бизин Иса пайхаммар.

Инжил-агълю²⁵ гелелер зияратгъа гъар якъдан,
Берекет далап этип мен айтагъан туякъдан.
Шондан тавап этелер²⁶, садагъалар берелер,
Туякъ бар деп ичинде, шо сандукъну оббелер.

Амма сиз буса, Язид, Къуръан калам да охуп,
Мугъаммад пайхаммарны халипасы да болуп,
Кёп аявлу уланын оьлтюрюп, башын гесип,
Алдыгъызгъа да салып, ашап-ичип, кеп этип.

Шу Саййид Гъюсейинни – женнет агълюню бийи –
Болмагъан арагъызда туякъны чакъы сыйы.
Шуну оьлтюргенлеге, башын гесип алгъангъа –
Юз минг лаъанат босун²⁷ шугъар рази болгъангъа!»

---

22. Жаба – юзюмсувдан гъазирленеген енгил чагъыр.

23. Син – Китай.

24. Жазира – атав.

25. Инжил агълю – христиан динни юрютегенлер.

26. Тавап этмек – давап этмек, дёгерегинден айланмакъ.

27. Лаъанат босун – налатлар болсун.

Шо заман Язид айтгъан: «Оьлтюрюгюз элчини!
Оьлтюрмей йиберсегиз, эрши этежакъ²⁸ мени».
Элчи айтгъан: «Оьлтюрмей мени кьоймай бусагъыз –
Магъа тюшде гьрюндю сизин пайхаммарыгъыз.

Айтды магъа: женнетде мени булан болурсан,
Гьюрюкьызлардан сагъа суйген чакъы аларсан».
Сонг, шагъадат гелтирип, камил бусурман болгъан,
Узатылып, тепсиден башны кьолуна алгъан.

Кьучакълагъан, йылагъан, мангалайындан оьпген.
Сонг, мунапикълер тутуп, шо еринде оьлтюрген.
Жан алагъан сагъатда айтгъан, Аллагъдан тилеп:
«Шу динни душманларын Сен имансыз оьлтюр!» – деп.

ЯЗИДНИ КЪАРДАШЛАРЫНДАН БИР ЯХШЫ КЪАТУННУ ХАБАРЫ

Бир яхшы салигъ²⁹ кьатун юхлайгъанда тюш гьрген,
Гьрген тюшюн айтмагъа мальуьн Язидге гелген:
«Гече тюшюмне гьрдюм Мугъаммад пайхаммарны,
Патимату-з-Загъраъны, Арслан-Али Гьайдарны³⁰.

Бары да ачувланып, бармакъларын да хавуп³¹,
Сагъа балагъ салмагъа айланедилер чавуп³².
Гьюсейинни сойгъан деп, кьардашларын кьыргъан деп,
Яшларын-кьатунларын есир этип алгъан деп.

Етти де кькню гьрдюм кьапулары ачылып,
Малайиклер де тюшюп ер юзюне яйылып.
Гьарисини авзунда яллайгъан от чыгъагъан,
Кьолларында кесевлер – панар йимик янагъан.

Аллагъ бизге буюрду – кьклерден ерге тюшме,
Уьюн-эшигин бузуп, Язидни гьалек этме».
Шо кьатунну тюшюнден Язид мальуьн бек кьоркьгъан.
Кьоркьгъанын да билдирмей, шо кьатунгъа урушгъан:

«Мени ашымны ашап, магъа яманлыкъ ёрап...
Мен сени оьлтюрюмен шу ерингне³³, паралап!»
«Мени не гюнагъым бар, ятып тура эдим юхлап,
Гььрмегеним айтмайман сагъа яманлыкъ ёрап».

---

28. Эрши этежек, биябур этежек.

29. Салигъ – муьмин, динли, динни ёлундан тайышмайгъан.

30. Гьайдар – *фарс тилде*: «арслан» демек. Имам Гьюсейинни атасы Арслан-Алиге шолай деп де айтыла. (6-нчы, 31-нчи ва 90-нчы баянлыкълагъа кьара).

31. Хабып.

32. Айлана эдилер чабып.

33. Оьлтюрюмен шу ерингде.

**Язид айтгъан: «Гъей къатун, сен герти айта бусанг,
Инанырман мен сагъа – мен айт дегенни айтсанг:
Минбарагъа да минип кычырырсан, айтарсан –
Алини, Гьусейинни сѣгюп, мени макътарсан».**

**Сонг, минбарагъа минип, шо къатун эретургъан,
Шам шагъарны агълюсю тынгламагъа жыйылгъан.
Къатун айтып кыччыргъан жыйылгъан адамлагъа:
«Арслан-Алини Язид сѣк деп буюра магъа.**

**Сѣгюп, авзум похламан, Расулну зурриятын³⁴,
Мен эрши этип болман Аллагъны арив затын.
Аллагъны арсланлары, озлер де асил бийлер –
Мен шоланы сѣксем де, инанырмусуз, гъейлер!**

**Муъмин къулланы алып Сиратдан гечиреген,
Кавсар булакъны сувун уъмметге ичиреген,
Авлияъланы³⁵ аршны³⁶ салкъынына элтеген,
Караматны³⁷ байрагъын шо ерде гѣтереген.**

**Арслан-Алини сѣгюп Язид берген оъмюрден,
Мен ажжалны сюемен, абат алмай шу ерден.
Сен, Язид, тыйышлысан³⁸ Аллагъны лаънатына!
Вѣре, сен умут этме Аллагъны рагъматына.**

**Мен сени макътамайман, макътама да ярамай,
Сен жагъеннем агълюсен – гъисап-мизангъа бармай.
Къыяматгюн диванда – сагъа давчу пайхаммар,
Патимату-з-Загъраъ да гелип ягъангдан тутар!»**

**Шо къатунну оьлтюрген, ачувланып сѣзюне.
Марьям да, Асият да ѣлдаш босун³⁹ оьзюне.**

ГЬЮСЕЙИННИ УЛАНЫ АЛИ ЯЗИДГЕ КЪАРШЫ ТУРУП СѢЙЛЕМАКЪНЫ⁴⁰ БАЯНЫ

**Язид айтгъан Алиге: «Гьусейинни уланы,
Алгъамдулиллагъ, Али, оьлтюргенбиз атангны!»
Али айтгъан: «Гьусейин атам женнетге гетер,
Сен этген зулмуланы жазасын сагъа этер!»**

---

34. Зуррият – наслу, тухум, тайпа, къавум къардаш.
35. Авлияълар – Аллагъга ювукъ болгъан сыйлы адамлар: валилер.
36. Арш – кѣклени инг де бийикдеги къаты; еттинчи кѣк.
37. Карамат – гъайранлыкъгъа къалдырагъан гюч, ажайып иш, бек тамаша зат (булар сыйлы адамлагъа, валилеге хас затлар).
38. Тийишлисен.
39. Болсун.
40. Сѣйлемекни.

Алиге ачувланып: «Оьлтюрююз!» – деп айтгъан.
Къатунлар: «Оьлтюрмес!» – деп, барып Алини тутгъан.
Уммукюсюм сёйлеген, Язидге ачувланып:
«Сен бизин уьстюбюзде неге къалдынг къаст къылып?!

Анг этгенбусан⁴¹, малъуьн, уьстюбюзден тайман деп,
Расулну зурриятын шу дюньяда къойман деп?!»
Шонда жыйылгъан адам барысы да йылагъан,
Шо заманда Язидни юреги йымышагъан.

Сонг Алини къойгъанлар – оьлтюрмеген, йиберген.
«Зайнап къайда? Шогъар да сёйлеп къарайым, – деген. –
Гъей Зайнап, сиз гелдигиз хан-халипа болмагъа;
Мени тахдан тюшюрюп, сиз тахда олтурмагъа».

Зайнап туруп сёйлеген, малъуьнге жавап берген:
«Халипалыкъда сен де узакъ къалмассан, – деген. –
Вёре, парахат болма мен ханлыкъны алдым деп,
Гьюсейинни оьлтюрюп, мен дюньяда къалдым деп.

Мени арсланларым бар сагъа къаршы турмагъа,
Сен этген зулмуланы эки этип къайтармагъа».
Сонг Язид буйрукъ этген биревге: «Хутба эт⁴², – деп. –
Арслан-Алини сёгюп, Гьюсейинни эксик эт!» – деп.

Сонг Язидни хатиби⁴³, минбарагъа да минип,
Хутба этген, Алини, Гьюсейинни эксик этип.
Али айтгъан хатибге: «Лаънат болсун юзюнге,
Минбарагъа да минип, айтып тюшген сёзюнге!

Гъей Язид, бу хатибинг яхшы хутба этмеди,
Мен хутба этер эдим, магъа изну бер», – деди.
Масжид толгъан адамлар барысы да тилеген:
Бир хутба этсин Али, шогъар изну бер!» – деген.

Язид айтгъан: «Къоюгъуз, шо яхшы хутба этмес,
Шу тайпа, авзун ачса, токътайгъан ерин билмес».
Нечик де, шо адамлар кёп тилеп, изну берген.
«Кёп яхшы этермен!» – деп, Али хутбагъа минген.

Чинк алдын, бир Аллагъгъа уллу макътавлар этген,
Экинчилей, халкъгъа да кёп насигъатлар берген,
Пасигъ каламлар булан узун хутба охугъан,
Уллу аталарыны пешелерин санагъан.

41. Этгенбусан (диалектде) – этгенмисен.

42. Хутба – жумакежитни ичиндеги мигърабны онг янындагъы бийик минбарагъа минип, имам хатиб намазны башлагъынча арап тилде охуйгъан сёйлев, ваъзалар-насигъатлар этив, дуалар-аятлар охув.

43. Хатиб – жумакежитде жуманамаз башлангъынча алдын минмарагъа минип охуйгъан имам.

Гьюсейинни оьлтюрмакьны⁴⁴, башын гесип алмакьны
Айтгьан, бирин де кьоймай, есир этип тутмакьны.
Гетген кьыйынлыкъланы барысын да эсгерген,
Язидни зулмуларын баян этип билдирген.

Шуланы эсгерген сонг, кьатты ваъза этген.
Кёп йылап, адамланы кьалмай кьаруву битген.
Язид, шу гьалны гёрюп, чархындан умут уьзген:
«Гьюсейинни оьлтюрген мен тюгюл эдим! – деген.

Ибну-з-Зияд буюруп, Умар барып аралап,
Шаммар деген оьлтюрген, башын гесип паралап.
Мен изну бермегенмен, билмегенмен бирин де,
Ибну-з-Зияд буюруп, Умар этген барын да!»

Язид мальуьн бек кьоркьгьан, билмеген не этмеге,
Нечик де, амал этген шондан кьачып гетмеге.
Кьачып уьюне баргьан, башны кьолуна алгьан,
Язид, башгьа да кьарап, ажайып кёп йылагьан.

Язид гече тюшонде кёп яман тюшлер гёрген,
Кьоркьуп, тёшекден туруп, башны янына гелген.
Язидни кьатуну да янында шо гече де
Ажайип тюшлер гёрюп, шо да кьоркьгьан нече де.

Кьатун гёрген: кёклерден малайиклер гелелер,
Башгьа зиярат этип, шогьар салам берелер.
Бирлер геле, бирлери гётюнъерли⁴⁵ кьайталар,
Гелген-гелген Язидге: «Лаъанат⁴⁶!» деп айталар.

Мугьаммад пайхаммар да, Арслан-Али де гелген,
Жаъфар, Гьасан, Патимат, Хадижатны да гёрген.
Барысы да Язидге багьып тебине болгьан,
«Гьай аман!» – деп кьыжырап, бармакьларын да хапгьан.

Кьатун шулай тюш гёрюп, кьоркьуп, тургьан атылып.
Тёшегине кьарагьан Язидге узатылып –
Тёшегинде Язид ёкъ. Бир тавуш бар йылайгьан.
«Кимдир бу йылайгьан?» – деп, кьатун туруп кьарагьан.

Кьараса: эри Язид, тёшегинден де туруп,
Башны янына барып, йылай, бетине уруп.
Шону шулай гёргенде, кьатуну да йылагьан,
Йылай туруп, шо гече экиси де танг кьатгьан.

Эртен Язид Алини мунна гел деп чакьыргьан.
Али де, кьатунлар да бирче бары да баргьан:

---

44. Оьлтюрмекни.

45. Гётюнъерли – артгьа багьып.

46. Лаъанат – налатлар.

Сиз не затны суйсегиз, айтыгъыз мурадыгъыз,
Мюлкюм-малым бары да – сизин ихтиярыгъыз.

Уй-агълум йимик сизин азбарымна⁴⁷ сакъларман,
Хазнаны ачкъычлары⁴⁸ къолугъузда къоярман.
Сюе бусагъыз, сизин Маккагъа йиберермен,
Оъмрюгюзге болагъан харжыгъызны берермен.

Яда, сюе бусагъыз, Мадинагъа бармагъа,
Атагъыз пайхаммарны Равзасы⁴⁹ бар шагъаргъа,
Бу сагъатда берермен гъаригизге бир тюе,
Айтыгъыз, мен этермен кепигиз нени сюе».

Зайнап къарап, Язидни мюкюр болгъанын билген,
Арив-аста сёйлеген Язидге, гётерилип:
«Шо Ибну-з-Зияд бизин нече де кёп къыйнады,
Яныбыз салып ятма ярым сагъат къоймады.

Балагълы Карбалагъа аш гирмей ичибизге,
Олтуруп ашамагъа чола бермеди бизге.
Яндыкъ, сув ёлун гесип, болмадыкъ етишмеге,
Ёлда сув табулса да, къоймадылар тюшмеге.

Балагълар басып янчгъан, уватылгъан чархыбыз –
Тёшек чи къайда бизге – ял алып ятмагъанбыз.
Аталары къырылып, къаравсуз къалгъан къызлар,
Эрлери шагъит болуп, тул къалгъан яш къатунлар.

Эркъардашлары оьлген, къайгъылы къызардашлар,
Языкъсынма гишисиз йылайгъан етим яшлар –
Уьст-уьстюне гелеген шулай уллу балагълар
Бир ерде де олтуруп, йылама къоймадылар.

Бизге – турма бош азбар, ичинде адамлар ёкъ,
Парахат ятар эдик, къавшалгъанбыз ямманокъ.
Бир ерде де олтуруп, къангъынча йылар эдик,
Тююлген юреклени жыйылып чечер эдик».

Язид, Зайнапгъа къарап, тилевюн къабул этген,
Уйлерин ярашдырып, онгача абзар берген,
Ашамагъа аш берген, салып ятма тёшеклер,
Ювургъанлар, ястукълар, яшларына бёшюклер.

Жыйылып йылагъанлар, янгыдан яс этгенлер,
Гъар ким къыйынын айтып, юреклерин чечгенлер.

---

47. Абзарымда.

48. Ачкъычлары

49. Равза – арап тилде тюп маънасы: «бав-бахча» демек. Мугъаммад пайхаммар *саллалагъу алайгъиссаламны* Мадина шагъардагъы сыйлы къабуру. (32-нчи баянлыкъгъа къара).

Димишкыы шагъардагы кыурайышлы⁵⁰ кыатунлар
Шолар булан яс этме барысы да баргъанлар.

Бир жумъа⁵¹ битгенчеге, шо абзарда олтуруп
Тургъанлар, барысы да йылай, яс эте туруп.
Язидни кыатуну да шоллагъа ясгъа баргъан,
Язид оъзю де кыарап шоллагъа, кёп йылагъан.

Гыюсейинден кыалгъан эки гиччи улан яш болгъан –
Али деген – уллусу, Умар – чинк артда тувгъан.
Шоланы экисин де Язид янына элттип,
Гъар гюн ойната болгъан, ашама затлар берип.

Бир гюн шоланы Язид ойната тура болгъан,
Умар булан бир яшлы уланы гирип баргъан.
Язид, масгъара⁵² этип, Умар булан сёйлеген:
«Халит булан ябушма кыоркыармусанг сен?» – деген.

Гыюсейинден тувгъан Умар Язидге жавап берген:
«Бизин тайпада кыоркыув болгъан зат тюгюл, – деген, –
Сынама сюе бусанг, сал бизин ябушмагъа,
Огъар да бер бир бичакъ, бир бичакъны да магъа.

Биз чыгъайыкъ майдангъа, сен де гел бизин булан,
Мен шогъар этегенни гёрмеге гёзюнг булан».
Язид, Умарны сёзюм эшитип, бек суюмеген:
«Буланы сёйлетмеге яхшы да тюгюл», – деген.

Язид, кёп гъал билдирмей: «Бер чи, – деп кыолун алгъан, –
Арсланымдыр мени», – деп, Умарны кыучакылагъан.
Сонг Баширни уланы Нуъманны да чакырып,
Язид айтгъан: «Ярайгъан минг атлы да онгарып,

Гыюсейинни агълюсюм сен тюз этерсен ёлгъа,
Атлылар алып барып етгинче Мадинагъа».
Язид гелип, Зайнапны гёнгюм алып сёйлеген,
Убайду бну Зиядгъа сёгюшген, лаънат берген.

Кыатунлагъа гиймеге дарайдан опуракылар,
Гъарисине алтундан билезиклер, гъалкыалар.
Барына да минмеге бир-бир туюе гелтирген,
Оъмюрюне болагъан алтун акыча да берген.

---

50. Кыурайышлы – Мугъаммад пайхаммар (с-м) оъзю де тухум-тайпасындан болгъан халкыны вакили.

51. Жума, етти гече-гюн.

52. Масхара.

Сонг, Гьюсейинни башын, бары да башланы да,
Арив ийислер булан онгаргъан шоланы да.
Асгер алып юрюген къатунланы-яшланы,
Арасына да салып шо гесилген башланы.

Язид объю де чыгып, хыйлы ерге узатгъан,
Шолагъа къарап, йылап, «яхшы ёл!» этип къайтгъан.
Кёкдеги малайиклер, гъавадан къарап жанлар,
Шоланы гъалын гёрюп, бары да йылагъанлар.

Шолар булан юрюйген асгердеги адамлар
Эте болгъан, эринмей, не айтса да къатунлар.
Шолар юрюп Фуратны ягъасына етгенлер,
Карбалагъа да къарап, къатунлар яс этгенлер.

Сонг, бары да башланы бирче шонда гёмгенлер,
Шондан юрюп, бары да Мадинагъа гелгенлер.
Мадинаны агълюсю шоланы геле гёрюп,
Алдына чыгып, къарап, йылагъанлар объкюрюп.

**ГЬЮСЕЙИННИ ОБЛТЮРМАКЪНЫ⁵³ ХАБАРЫ ТАМАМ
БОЛДУ. ГЪАЛИ ЭСГЕРИЛЕЖАКЪ⁵⁴ – ПАТИМАТ МАШГЪАРГЪА
ЧЫКЪМАКЪНЫ ХАБАРЫ. СОНГ ЭСГЕРИЛЕЖАКЪ –
ГЬЮСЕЙИННИ КЪАНЫН АЛМАКЪ⁵⁵ УЧУН ЭТИЛГЕН ДАВНУ
ХАБАРЫ**

Гъадислерде кёп айтгъан Патиматны хабарын,
Къыяматгюн болгъанда Магъшаргъа⁵⁶ чыгъагъанын.
Магъшарны агълюсюне бир уллу тавуш гелер,
Бары халкъгъа бир йимик шо тавуш эшитилер:

«Гъей Магъшарны агълюсю, юмугъуз гёзлеригиз,
Аллагъа арз этмеге геле тура бийкегиз,
Женнетден чыгып юрюп, бир Буракъгъа⁵⁷ да минип,
Къандан толгъан Гьюсейинни гёлегин де гийип.

Патимат булан бирче женнетден гьюрюкъызлар,
Экки де янын алып юрюйген малайиклер.
Яшын⁵⁸ яшнагъан йимик, Патимат гелер етип,
Аршны тюбюне барып йыгылыр, сужда этип.

---

53. Облтюрмекни.

54. Эсгерилежек.

55. **Къанын алмакъ** – объюн алмакъ, облтюрюлген адамыны ачув-объюн этип ону облтюрмек.

56. **Магъшар** – Къыяматгюн болгъанда тиргизилген адамлардан сорав алынажакъ майдан.

57. **Буракъ** – къанатлы ат.

58. Яшмын.

Суждасында тилежакъ⁵⁹, бир Аллагъдан ялбарып:
«Мени душманларымдан кыясас бер магъа алып!»
Суждасында шу кюйде тилей туруп Аллагъдан,
Патимат бир тавушну эшитер дей бир якъдан.

«Гьюсейинни тавушуна ошайгъан не тавуш?» – деп,
Къарады дёрт де якъгъа Патимат, гётерилип:
Гьюсейинни къаркъарасы – башы ёкъ къаннан⁶⁰ толуп,
Патиматны артында табулур эретуруп.

Карбалаъда душманлар гесип алгъан гъалында
Баш да болур, дей, тутуп, Гьюсейинни къолунда.
Патимат къарап, гёрюп башы ёкъ къаркъарасын,
Душманлар уруп салгъан санаву ёкъ ярасын –

«Аллагъ!» деп тавуш этип, эсден тайып йыгъылып,
Арасатны⁶¹ агълюсю гёрюп, гъайрангъа къалыр.
Нюрден яратылынган бары да малайиклер,
Гюнагълардан сакъланган пайхаммарлар-элчилер.

Патиматны йылайгъан тавушун эшитерлер,
Эсден тайып йыгъылып, тизлеринден тюшерлер.
Сонг, Патимату-з-Загъраъ суждасындан турар дей –
Толгъан айгъа да ошар Гьюсейинни гёрюр дей.

Гьюсейинни облтюрмеге жыйылып ойлашгъанлар –
Шону булан дав этме асгер булан баргъанлар –
Къарама къоркъар йимик эрши суратгъа гирер,
Магъшарны агълюсюнден айрылып билинирлер.

Сонг, жагъеннемден чыгъып гелер забаниятлар⁶²,
Загъраъны душманларын излеп-чёплеп алырлар.
Малайиклер шоланы сюйреп алып барырлар,
Къайнайгъан жагъеннемге баштигинден салырлар.

Сонг дагъы да Патимат Аллагъгъа ялбаражакъ –
Гьюсейинге йылагъан муъминлени тилежакъ⁶³.
Шо сагъат тавуш гелир Аллагъдан Патиматгъа:
«Шогъар йылагъанланы ал бугюн шапаатгъа!»

(Давамы бар)

Баянлыкълар язгъан Гъ. Оразаев

---

59. Тилежек.

60. Къандан.

61. Арасат – Гъарасат. Къыяматгюн болгъанда бары да олюлер тирилип жыйылажакъ майданны аты.

62. Забаният – жагъаннемге тюшген гюнагъкар адамлагъа азап бережек тайпадан черивлер.

63. Тилежек.

Умар БИЙМУРЗАЕВ

АЗГЪАНСАН, ДАГЪЫСТАН

Азгъансан, оькюрген Дагъыстан,
Азмагъан тавунг бар, бавунг ёкъ.
Алдынгы бирликни гёрсетме,
Макътама халкъынгни гьалы ёкъ.

Гьаким ёкъ тургъузар авгъанынг,
Байлангъан намус, сый, абургъа.
Тюзлюкге тюз чапгъан эрлеринг
Эр кюйде ес болду къабургъа.

Халкъынга тюз айтып сёйлеме,
Тюзлюкню тили ёкъ, тиши ёкъ.
Ерлени байларынг пайлагъан,
Ярлыны якълама гиши ёкъ.

Азгъансан, оькюрген Дагъыстан,
Намусгъа, тюзлюкге сай болуп.
Ким душман бирлигинг сёндюрген,
Халкъынгда янагъан ай болуп.

АЛЫШЫНГЪАН СОКЪМАКЪЛАР

Яшавну ойлай туруп,
Ойгъа батып ятаман,
Тюнегюн гиччи эдим,
Бугюн буса атаман.

Тюнегюн йимик туююл,
Сокъмакъларыбыз башгъа.
Яшав къайда элтсе де,
Тек къайтып элтмей яшгъа.

Яшав сокъмакълар булан,
Алышдыра ёлубуз.
Яшав дёрт якъгъа элте,
Тутуп бизин къолубуз.

Яшав бизге гёрсете,
Нече тюрлю ёммакълар.
Кёп затны алышдыра,
Алышынгъан сокъмакълар.

Ибрагым МАГЪТИБЕКОВ

***

**Етим яшдай пысып турмай яшынып,
Миллетинги якълавчусу болсана.
Тыш ерлени абатлайын эллемей,
Оъз элингни багъанасы болсана.**

**Сатмай ата-бабанг ятгъан ерлени,
Кюрчулерин янгыртагъан болсана.
Авлетлеринг налат бермес кюйдеги
Къоччакъ эр деп эл эсинде къалсана.**

ТЕМИР ДЕСЕК

**Темир десек – болат тюгюл,
Окъ алмасдай гюбе тюгюл,
Сюлче булан сюнгю тюгюл,
Эсибизге алынагъан .**

**Къындан чыкыгъан хынжал тюгюл,
Шёшегге туврар, къылыч тюгюл,
Ташны ярар наллар тюгюл,
Къулагъынга чалынагъан.**

**Къалкъанланы танкъы тюгюл,
Тар ёлланы занкъы тюгюл,
Минегенинг къалкъы тюгюл,
Душманлагъа окъ атагъан.**

**Бары затны унутгъансан,
Мечлерингни сувутгъансан,
Амма темир къашыкъны чы,
Кёп аявлап, бек тутгъансан.
Темир къызса, боладыр эркин яшав.
Меч сувуса, бир къайгъы – о да ашав.**

НАСИГЪАТ ЙЫРЛАР

**«Бола бусанг, болат орнат къашынга,
Болмай бусанг, явлукъ байла башынга».**

Ойлу ва гъашыкъ йырларда ва айрокъда къазакъ йырларда насигъат берив кѣп ёлугъа. Амма шо насигъат берив лап аслу ерни тутгъан саялы, тема ва форма якъдан бираз башгъалыкълары бар экенге, сонг да кѣбюсю гечге таба тувулунгъаны себепли бир-бир йырлар айрыча бѣлюк болуп токътай – насигъат йырлар.

1

**Къанлы къазакъ къапу ичинде къорамас,
Къан озенли гюнлерде,
Къангъа дѣнмей, баш яшырып ярамас;
Арсланлар гъавда адамас;
Къыйын гелген сени гюнюнде
Къамалышсанг, талашсанг,
Къазакъ жанын къара пулгъа санамас;
Доналы гъакъдан къазакъ къутулмас;
Дѣнмейли арслан явгъа тутулмас;
Озденлер, къулдай тутулуп, сатылмас;
Оравлу гъалын билмесе,
Оьтесиз ишлер ерге батылмас;
Киритли къапу ачылмас;
Кѣмекли гѣзел янчылмас;
Гѣзеллеге гѣнгул сырын айтмаса,
Кюлбайланы сѣзю къыргъа чачылмас;
Къавгъалы бир де онгса да, бир де онгмас;
Къатынлагъа сыр чечеген эр де онгмас;
Авузлагъа тюшген сѣз къайтмас,
Азавлу артыкъ сѣзюн къырда айтмас.**

2

**Агъымлы сувлар, деймен, оьрге акъмас;
Айтылгъан сѣз атгъан окъдур, ол къайтмас;
Яманланы яннаургъа гелтирип,
Яхшыланы тышгъариден мунгайтмас;
Оьктемлик булан тѣр алмас;
Оьктемлеге олтурмагъа ер болмас;
Ойлашмайлы айтар сѣзюн айтмайгъан
Гъакъыллыны тутгъан иши ер болмас;
Тувгъанлар къалса, отав тул къалмас;
Эринчекни кисесинде пул болмас;
Эринчек гѣзел ариллени эр алмас;**

Гёкчек гёзел гьакъыллыны эр салмас;
Ялагъайлап, яравкелеп, ялынып,
Ягъалашса, бойну сынып, салынып,
Къызбайланы тутгъан иши тюз болмас;
Тюзню тутгъан гъеч бир заман бузулмас;
Къыйынлар гёрмей, эрлер тынчаймас;
Къыйын гёрсе, къачып тайгъан эр болмас;
Къыйын гёрсе, чыдамагъа болмайгъан
Къызбайлагъа башын сукъма ер болмас;
Кёкюремей туруп, гъейлер, кёк урмас;
Кёк урса да, батыр эрлер бет бурмас;
Ялгъан булан себеленген зат къуралмас;
Намарт эрлер бир онгса да, бир онгмас,
Абдырамас, гъеч бир заман адамас;
Батыр гёнгю даим бирдей ярыкъдыр,
Гюню гелсе, азиз жанын аямас!

3

Яманлагъа ялынгъан булан яв къалмас,
Жыйылыгъыз атолуну оъзюне,
Тюлкюлей къуйрукъ ташлагъан,
Инанмагъыз ол намартны сёзюне.
Аманчлыкъда тенгим–досум дегенлер,
Эрден девлет тайгъанда,
Шол батырны сонг къарагъыз гёзюне;
Алгъасап, тез-тез окълар атмагъыз,
Арасындан эревилюн сайламай;
Эр игитге арт-артындан окъ гелир,
Окъдан къатты сёз гелир,
Алгъасап, жувабыгъыз беригиз,
Гъар-бир сёзню артын-алдын ойламай.
Сабурланы иши санда бузулмас,
Яманлар явда язылмас,
Ягъалашгъан сени гюнюнде,
Къардашларынг баш-башына тозулмас;
Чапгъанда яман чюеалмас;
Чагъылышгъан сени гюнюнде,
Къурдашларынг бир сени учун уялмас.

4

Атынг аргъып югюрсе,
Уьркюп оргъа ёлугъур.
Учгъанда эсен къайтмас Бийдаякъ,
Адашып торгъа ёлугъур.
Балтиревде* макътанышгъан игитлер
Тенгири къаза берген гюн
Оъзюнден зоргъа ёлугъур.

---

* Балтиревде – бал ичкилер ичеген мажлисте, тойда.

5

Эл ичинде адам билмес сёз гелсе,
 Билген-болгъан эл-агъадан сёз къалмас,
 Эл-агъалар булан дагъы мал-агъа –
 Шулар оьзлер бир-бирине тенг болмас.
 Мал-агъа дейген, гъейлер, шо уландыр,
 Гъар гюн сайын малын оьсдюрге айланыр;
 Эл-агъа дейген шо уландыр,
 Гъар гюн сайын элни оьсдюрге айланыр!
 Мал-агъалар, оьссе, элге не гелир?

Эл-агъалар оьссе, эллер тюзелир!
 Элни ичинде эл-агъалар оьсмесе,
 Къара халкъны къыйынлыгъын ким гёрюр?
 Абзарына оьзю тюгюл жан гирмей,
 Ишге салса, гъайван йимик тил билмей,
 Мал-агъаны гъюнерлерин гёрюгюз!
 Гъакъыллы, илмулардан уьлгю алгъан,
 Ата юрту учун оьзю къыйналгъан
 Эл-агъагъа артыкъ абур беригиз!

6

Къумукъ атгъа арив айтар ял битсе,
 Саврусуна ял битсе,
 Эргенлер гечге йимик юрюсе,
 Эгердей туюю салыныр,
 «Аргъумакъ булан тенгмен!» – дер,
 Гъайгев билмес ону ишин.
 Алтын тахгъа мингенде,
 Ал чагъырлар ичгенде:
 «Эреволюллер булан тенгмен!» – дер
 Осал башлы ер гиши.
 Яз атланса, къыш тюшген,
 Къыш атланса, яз тюшген,
 Жазаласа, эки йылда бир тюшген.
 Бу кююнде мал излеген къазагъым
 Къайтып уьйге гелгенде,
 Уьйде къалгъан кёп яман:
 «Сени булан тенгмен», – дер.

7

Балыкъ азса – тырпыллай башлар,
 Гийик азса – гюрюллей башлар;
 Хан-увулу азса,
 Хоншу-авулгъа къона башлар.
 Бий-увулу азса,
 Эл къыдырып,
 Къызлар, гелинлер булан лакъырлаша башлар.

Атолу азса,
Эл гёчгенде,
Алашасын объю минип,
Атасын яяв ташлар.

8

Тавда булут талгыыр ташы тарлыкьда,
Чыгъа экен гёзден яш.
Тав толтуруп къан бюркесе,
Сыгып жувар къызардаш.
Омурав бузуп, окъ тийсе,
Дели болур анадаш.
Анадашдан неси кем.
Къырда юрюп, къазан асып, от якъгъан,
Гёзет чыгып, ат бакъгъан,
Хадирын билген жан ёлдаш!

9

Борап-борап къар явмаса, къыш болмас.
Эрлени азув тиши бошаса,
Къызыл чумдан къыйгъан булан тиш болмас.
Аманчлыкьда «тенгим, досум» дегенлер,
Эрден девлет тайгъан сонг,
Досу къынгыр къараса,
Эрлеге мундан къыйын иш болмас!

10

Къапулардан чыкыгъан къашгъа атлы,
Кёплени бетин жувгъан яхшы атлы,
Кёкюреп гёк ахшамлар болгъанда,
Гёк бёрюлер ёртувчум!
Саргъайып сари танглар къатгъанда,
Кёплерден пайын алып къайтывчум!
Къаяда къаплан ювтаса,
Къалгъаны бузну бузуп, обътеалмас.
Къаснакыгъа екген нар чёксе,
Тайлакь арбаларын тартаалмас.
Минивде етти аргъумакь арыса,
Ат юрювге етеалмас.
Бары яман жыйылып,
Ичиндеги яхшылары тайгъан сонг,
Ол яманлар кёп излерлер – табаалмас;

11

Аргъумакь атив гъайван
Азма бакьса, объз ятыву аш болур.
Эркин объсген объзден эр азма бакьса,
Къайда урунса, иши онгмас – терс болур.

Яманлардан уюрлеринг кѐп буса,
Къаркъарангда бар намусунг тас болур.
Дюньяда яман булан яхшыны айырмасанг,
Башынгдан абур-сыйынг тас болур.
Табунлар тюзелмеге бакъгъанда,
Уллусу гиччисине баш болар.
Табунлар бузулмагъа бакъгъанда,
Ичинде чинк яхшысы олюп, яс болур.
Эл азгынламагъа бакъгъанда,
Ичиндеги намусу ёкъ къызбай эрлер баш болур.
Бу сѣзлени яхшы тынглап, англасанг,
Гъакъыл-оюнг дурус, ишинг онг болур.

12

Къара сувукъ къагъарланмас къардан сонг,
Аргъумакъны сыйы болмас ёлдан сонг.
Аргъумакъ гъайван азма бакъгъанда,
Оъз ятыву шо гъайванны аш болур,
Шону чайнап, башын салыр бююрге,
Оъмюрюнде дагъы гирмес уюрге.
Эренлер азма бакъгъанда,
Къайда урунса, шол харинге таш болур.
Табунлар азма бакъгъанда,
Эревиюллер олюп, яс болур;
Эллер азма бакъгъанда,
Намуссуз, къызбай эрлер баш болур.

13

Эменчиклер тубю – сари бал,
Ичген эрге аш болсун!
Ете гъакъыллы сав башлар,
Яш буса да, арабызда баш болсун!
Гъакъылы ёкъ бош башлар
Бий болмасын, хан болсун,
Бу дюньядан болмагъандай тас болсун!

Абдулгъаким ГЪАЖИЕВ
жыйгъан.

ЯНГЫ КИТАПЛАР

Индекс годовой 63337
Индекс полугодовой 73893

Тангчолпан № 3 – 2018

УТРЕННЯЯ ЗВЕЗДА
На кумыкском языке